

10 шедеврів світової літератури

Марк Аврелій Розмисли. Наодинці з собою

Переклад: Lukas

Перша книга

1. Від Вера, мого діда, я успадкував сердечність та незлобливість.

2. На пам'ять славного мого батька я взяв собі скромність та мужність.

3. Від матері — благочестя, щедрість, здатність утримуватись не тільки від поганих справ, але й від поганих намірів. А також — простоту способу життя, далеку будь-яких розкошів.

4. Від прадіда — те, що мені не довелося відвідувати публічних шкіл; я користувався послугами чудових вчителів вдома і зрозумів, що на таке варто витратити кошти.

5. Від вихователя — байдужість до боротьби між зеленими і синіми на перегонах колісниць, до поєдинків гладіаторів, байдуже — з фракійським або гальським озброєнням. Невибагливість, витривалість у трудах, неметушливість і прагнення до самостійності під час вирішення справ,

несприйнятливість до наклепу.

6. Від Діогнета — несхильність до дріб'язку, недовіру до нісенітниць чудотворців і чарівників щодо заклять, вигнання демонів та подібних речей. А також і те, що не розводив перепелів, не захоплювався дурницями, а поринув у філософію, слухаючи спочатку Бакхія, потім Тандасіда і Маркіана. Вже з дитячих років писав діалоги та уподобав просту постіль, звіряче хутро й інші ознаки елінського способу життя.

7. Від Рустіка — думку про необхідність виправляти і вдосконалювати свій характер, не збочувати до витонченої софістики і створення безглуздих теорій, не складати напутніх промов, не розігрувати привселюдно ані стратотерпця, ані благодійника, не захоплюватись риторикою, поетичним прикрашанням мовлення. Завдяки йому я пишу листи простою мовою, за прикладом листа, який він сам написав з Сінуеси до моєї матері. Я завжди готовий до поблажливості та примирення з тими, хто, охоплений гнівом, вчинив невірно, образливо — щойно вони зроблять перший крок до відновлення наших колишніх відносин. Я намагаюсь опанувати все, що читаю, не задовольняючись побіжним поглядом, але й не поспішаю погоджуватись з велемовними пустословами. Рустік перший познайомив мене зі «Спогадами про Епиктета», позичивши їх зі своєї бібліотеки.

8. Від Аполонія — вільнодумство та обачність, прагнення неухильно керуватися виключно розумом, залишаючись вірним собі навіть за нестерпного болю, втрати дитини і тяжкої хвороби. З його прикладу я наочно переконався, що в одній і тій же особі величезна наполегливість може співіснувати з поблажливістю. Коли доводиться насилу розтлумачувати щось, я не дратуюсь і не пускаюся берега, адже бачив людину, яка майстерність передавання найглибших знань вважала найменшою із своїх здібностей. Від нього я навчився, яким чином належить приймати від друзів так звані послуги, не відчуваючи себе вічно зобов'язаним, і водночас не виявляючи байдужості.

9. Від Секста — доброзичливість; зразок дому, що ним керує батько сімейства, уявлення про життя згідно з природою, і про справжню велич, турботливе ставлення до потреб друзів, здатність терпляче сприймати невігластво, поверховість, зарозумілість а також здатність порозумітися з усіма. Спілкування із Секстом було приємніше за будь-які лестощі, та й серед самих підлабузників він користувався найвищою шаною, всупереч власному бажанню. Від нього я навчився методично знаходити і пов'язувати між собою визначальні правила життя, не виявляти ознак гніву або якоїсь іншої пристрасті, поєднувати незворушність з найніжнішою шанобливою прихильністю, користуватися доброю

славою, дотримуючись доброчесності, накопичувати знання, не хизуючись ними.

10. Від Олександра-граматика я навчився утримуватись дорікати та образливо зауважувати тим, хто дозволяв вживати варваризми, перекручення і неблагозвучність мови, натомість пропонував їм належні вислови у формі відповіді, підтвердження або спільного розгляду самого змісту, а не мовного звороту або за допомогою іншого доречного способу нагадування.

11. Від Фронтоніана — розуміння, що тиранія тягне за собою наклеп, спритність, лицемірство а також, що взагалі люди, що їх у нас сприймають за аристократів, відзначаються безсердечністю та є душевно черстві.

12. Від платоніка Олександра я навчився уникати частих, не викликаних обставинами, посилянь у листах і розмовах на свою зайнятість і не уникати від обов'язків щодо близьких під приводом «невідкладних» справ.

13. Від Катутіана — уважність до скарг друзів — навіть таких, що є безпідставними і безглуздими — прагнення залагодити всі конфлікти, щиросерда повага до своїх вчителів, бажання віддати їм належну похвалу (як це робили, судячи зі спогадів, Доміцій та Афінодот) а також — справжня любов до дітей.

14. Від брата мого Севера — любов до

близьких, любов до істини і справедливості. Отримані завдяки йому знання про Тразея, Гельвідія, Катона, Діона, Брута і уявлення про державу з рівними для всіх законами, влаштовану на засадах рівноправності і загальної рівності; про владу, яка ставить понад усе свободу громадян. Йому ж я зобов'язаний незмінною повагою до філософії; благодійністю, постійністю в щедрості, надіями на краще і вірою в дружні почуття. Він ніколи не приховував, коли засуджував чиїсь проступки, а його друзям не доводилося здогадуватися про його бажання — вони були всім зрозумілі.

15. Від Максима — самовладання, непоступливість до чужих впливів, бадьорість у важких обставинах, в тому числі і хворобах; врівноважений характер, ввічливість і почуття власної гідності, старанність у своєчасному виконанні чергових справ. Що б не говорив Максим, всі вірили в його щирість, що б не робив — в його добрі наміри. У нього я навчився нічому не дивуватися, нічим не вражатися, ні в чому не поспішати і не зволікати, не губитися, не поринати у смуток, не тринькати марні похвали, що вони викликають пізніше гнів і підозрілість, а бути поблажливим, виявляти благодіяння, цураючись брехні, маючи на увазі непоправність скоєного, а не запізнілі виправлення.

Він умів жартувати, дотримуючись

благопристойності, не виявляючи презирливої зарозумілості, але ніхто не вважав себе вищим за нього.

16. Від батька — лагідність і непохитна твердість у рішеннях, які ретельно обдумані, відсутність інтересу до уявних почестей, любов до праці і старанність, увага до всіх, хто може зробити якусь загальнокорисну пропозицію, обов'язкова відплата кожному за його гідністю, розуміння: де потрібна суворість, а де — велика поблажливість. Завдяки батькові — припинення любовних справ з хлопчиками і відданість суспільним справам. Батько дозволяв своїм друзям не відвідувати його обіди і не супроводжувати обов'язково його під час подорожей; ті, хто відлучалися у своїй справі, коли поверталися, зберігали його колишнє гарне ставлення. Під час нарад він наполегливо наполягав на дослідженні всіх обставин справи і не поспішав покласти край обговоренню, задовольняючись першим ліпшим рішенням. Він зберігав сталість у відносинах з друзями, не змінюючи їх через пересичення, але і не піддаючись надмірному захопленню ними. Самостійність у всьому, ясний розум, передбачення подій далеко вперед, передбачлива розпорядливість у всьому, аж до дрібниць, без тіні зарозумілості через свої здібності. Привітального галасу і всіляких лестоців при ньому стало менше. І невсипущий захист того, що

необхідно державі, ощадливість у витратах і витримка — навіть коли це йому ставилося в провину. І не було у нього забобонного страху перед богами; а що стосується людей, то не було ні улесливості щодо народу, ні прагнення сподобатися, ні догідливості натовпу, а навпаки — тверезість і ґрунтовність; і ніколи — несмаку гонитви за новизною. Всім тим, що робить життя легким (а це доля давала йому в достатку) він користувався і скромно, і разом з тим охоче, так що він спокійно брав те, що є, і не потребував того, чого немає. І ніхто не сказав би про нього, що він софіст, вульгарний базіка або педант, а навпаки, — що він людина сформована, досконала, чужа лестощів а також здібний керівник і своїм, і чужим справам. До того ж він цінував щирих філософів, а інших не засуджував, хоча і не піддавався їм. Крім того, його відзначала товариськість і ввічливість, але не надмірна. Про своє тіло він дбав належним чином — не як який-небудь життєлюб на публіку, однак і не нехтував ним, щоб завдяки догляду за тілом якомога менше потребувати медичного втручання, внутрішніх і зовнішніх ліків.

Особливо ж він без жодної заздрості поступався людям, в чому-небудь видатним — чи то виразна мова, дослідження законів, або моралі, чи ще що-небудь.

Він сприяв тому, щоб кожен був оцінений

відповідно до своєї обдарованості.

Хоча він у всьому дотримувався батьківських звичаїв, однак нікому не було помітно, щоб він докладав зусиль аби дотримуватись їх. Крім того, в ньому не було непосидючості і метань, він проводив час у тих самих місцях і займався тим самим. І після нападів головного болю він бував відразу ж свіжий і сповнений сил для звичайної праці.

Небагато у нього було таємниць, навпаки, дуже мало, та й рідко коли; всі вони стосувалися виключно державних справ. Він був виважений і поміркований у влаштуванні видовищ, в будівництві і в роздачі дарунків. Він звертав увагу власне на виконання обов'язку, а не на славу, яку приносить виконання обов'язку.

Він не користувався лазнями у не визначений для того час, не захоплювався будівництвом розкішних будинків, був невибагливий щодо їжі, тканин, кольорів убрань, вибору красивих рабів. У Лоріумі він носив парадний одяг, виготовлений в прилеглому маєтку; в Ланувії, здебільшого, ходив одягненим в хітон, в Тускулані носив плащ, вважаючи за потрібне вибачатися за це — такий він був у всьому. Не було в ньому нічого грубого, непристойного, неприборканого, нічого такого, що дозволило б говорити про «свавільну дурість», навпаки — він все розглядав до подробиць, ніби на дозвіллі, спокійно, по черзі, терпляче, відповідно до

суті справи. Моєму батькові пасувало б те, що розповідають про Сократа: про його вміння і утримуватись, і насолоджуватись, натомість коли більшість не здатна до стриманості перед спокусою насолод. Бути стійким і в тому, і в іншому, бути сильним і тверезим у міркуваннях — це якість людини з досконалою і непереможною душею. Саме таким він виявив себе під час хвороби Максима.

Від богів — те, що у мене гарні діди, гарні батьки, гарна сестра, гарні вчителі, гарні домочадці, родичі, друзі — майже всі довкола. І те, що я жодним чином нікого з них не образив хоча (маю таку схильність) і був би здатен часом це зробити.

Благодіяння богів, що не було такого збігу обставин, який зганьбив би мене.

І те, що я недовго виховувався у коханки мого діда. І те, що я врятував свою юність, що не змужнів передчасно, натомість дещо відтермінував це.

Я навчився підкорятися начальнику і батькові, котрий навмисне викорінював з мене будь-яку пиху і переконував мене, що навіть при дворі не потрібно ані тілохоронців, ні розішних шатів, ні смолоскипів, ні статуй і тому подібних пишнот, натомість є можливість обмежити себе, наблизитись якомога більше до побуту приватних осіб, і що через це не станеш повільнішим і ніяковішим в час, коли

необхідно виявити силу у справах правління.

Я маю такого брата, що він за своїми моральними якостями міг спонукати мене до розвитку і водночас радував мене і шаную і любов'ю.

Діти мої вдалися розумними і позбавленими тілесних недоліків.

Добре і те, що я не виявив особливих успіхів ні у риторичі, ні у поетиці, ні в інших вправах, що їм я б, напевне, віддався, якби відчував, що швидко у них просуюся.

Я не забарився забезпечити моїм вихователям той почесний стан, що його вони, як мені здавалось, бажали, і не гаяв часу для здійснення їх надій на майбутнє під приводом, що вони ще молоді.

І те, що я познайомився з Аполонієм, Рустіком і Максимом. Часто і виразно виникало у мене уявлення про те, яким є життя, узгоджене з природою, отже, оскільки це залежить від від богів і дарів, які від них походять, впливів і навіювань, ніщо вже не заважає мені жити згідно з природою, а якщо мене для цього не вистачає, то лише з моєї провини і через те, що я не вважаю на нагадування і замало не на прямі вказівки від богів.

І те, що я настільки зберіг здоров'я за такого способу життя. І те, що я не доторкнувся ні до Бенедікта, ні до Федота, та й надалі залишався здоровим, коли оволодівали мною любовні

пристрасті. Я часто гнівався на Рустіка, проте, нічого не зробив такого, про що потім би пожалкував.

Матінка моя, якій судилося померти молодою, однак, останні свої роки прожила зі мною.

Щоразу, коли я забажав би допомогти якомусь злидарю або тому, хто має якусь потребу, в жодному випадку я не почув, що не маю для цього коштів. Та й мені самому жодного разу не доводилось так зубожіти, щоб позичати у іншого.

І те, що дружина у мене така слухняна, така ніжно кохана, така простодушна.

І те, що вдосталь було відповідних вихователів для моїх дітей.

Богам я зобов'язаний тим, що у снах мені було надано допомогу, особливо — проти кровохаркання та запоморочень, як то траплялося у Кайєті...

І те, що коли я прагнув філософії, я не стикнувся з якимось софістом, не сидів над творами істориків, не марнував час розтлумаченням умовиводів та не захоплювався вивченням небесних світил.

Адже все це потребує допомоги богів і долі.

Написано в області квадів, на березі Грануї.

Друга книга

1. А зранку слід сказати собі: «Сьогодні мені доведеться наражатися на людей нав'язливих, невдячних, зверхніх, підступних, заздрісних, неприязних. Ці риси у них мають витоком те, що вони не знають, де добро, а де зло. А я, людина, що пізнала прекрасні витoki добра і ганебні — зла, можу збагнути і природу тих, хто перебуває в омані. Вони близькі мені не крeвно і за походженням, а через божествену волю й завдяки моєму розуму. Від їхнього зла я захищений знанням. Вони не в змозі долучити мене до чогось ганебного. Але не можна й гніватися і ненавидіти тих, хто мені близький. Ми створені для спільної діяльності — як ноги і руки, повіки, верхня і нижня щелепи. Тому протидіяти одне одному — це чинити опір природі; а дратуватися цими людьми і цуратися їх означає їм протидіяти».

2. Хай би ким я був, я лише німецьке тіло, слабкий прояв життєвої сили і панівного начала. Облиш книги, не відхиляйся від справи, час не терпить. Знехтуй своїм тілом, ніби ти при смерті. Воно лише кров та кістки, тлінне плетіння нервів, жил та артерій. Розглянь таке ество життєвої сили: воно — мінливе віяння, яке щомиті вдихається і видихається.

Отже, залишається тільки третє — панівне

начало, і про нього ти маєш поміркувати. Ти старий: не дозволяй більше його поневолювати, не дозволяй, щоб ним правили протиборні прагнення, щоб воно скаржилося на свою справжню долю і жахалося майбутнього.

3. Що твориться богами, сповнене промислу. Те, чим наділяється в нашій уяві випадковість, так само не виникає без участі природи, тобто перебуває у зв'язку з тим, над чим панує промисел. Все витікає з цього джерела: в ньому і неминуче, і корисне для всього світу, частиною якого є ти. Для всякої частини природи благом є те, що створює природа Цілого і що сприяє її підтриманню. Зміни як елементів, так і складних тіл сприяють підтриманню світу. Ось думки, які мають принести тобі заспокоєння, і нехай вони стануть твоїм підґрунтям. Стримай жагу книжкового знання, аби не нарікати, коли прийде смерть. Коли ж твій час настане, зберігай спокій духу і віддай богам щиросерду подяку.

4. Згадай, з якої пори ти женеш від себе ці роздуми, і скільки разів, отримавши у богів відстрочку, ти скористався нею. Слід, врешті-решт, усвідомити, частиною якого світу ти є і волею якого правителя світу ти існуєш. Знай, що вже покладена межа твого життя, і якщо не скористаєшся часом для власної просвіти, час розчиниться, як зникнеш і

ти, і більше не повернеться.

5. Піклуйся про справу, якою зайнятий цієї миті, щоб виконати її гідно римлянина і мужа, з повним сумлінням, щирістю, з любов'ю до людей і справедливістю. Відсторонися від себе інші бажання.

Буде щастя, якщо кожен справу виконаєш як останню в своєму житті, звільнившись від нерозважності, підігрітої пристрастями, зневаги до веління розуму, лицемірства, себелюбства і невдоволення власною долею.

Бачиш, які невибагливі ці вимоги: кожен, хто їх виконає, буде в змозі досягти блаженного, божественного життя. Та й самі боги від того, хто виконує це, нічого більше не забажають.

6. То що? Нехтуй, нехтуй собою й далі, душе моя! Адже невдовзі ти вже не зможеш поставитися до себе з належною увагою. Життя взагалі мінливе, твоє життя вже йде до завершення, а ти досі не шануєш себе, але покладаєш своє благоденство у залежність від душ інших людей.

7. Нехай не відволікає тебе те, що впливає зовні. Виділи собі вільний час задля того, аби навчитися чогось доброго і припинити блукати без цілі. Варто стерегтися також іншої тяжкої омани. Адже божевільні ті люди, котрі все життя виснажують себе справами, не маючи певної цілі, з якою треба було б погоджувати всі прагнення та уявлення.

8. Нелегко знайти когось, хто став би нещасним через неухважність до того, що відбувається в чужій душі. Але неминуче буде горе тому, хто не стежить за розвитком своєї власної душі.

9. Завжди слід пам'ятати про те, яка натура Цілого, якою є моя натура, яке співвідношення однієї та іншої, і якою частиною якого Цілого є моє ество, а також про те, що ніхто не може перешкодити завжди діяти і говорити відповідно до природи, частиною якої ти є.

10. Теофраст, оцінюючи різні вчинки (оскільки таке оцінювання можливе зі звичайної точки зору), зауважує як справжній філософ, що вчинки, нав'язані пориваннями, тяжчі, ніж вчинки під впливом гніву. Адже той, хто гнівається, відвернувшись від розуму, відчуває, мабуть, якусь гіркоту і таємний жаль, той же, що він грішить під впливом поривання, не в змозі встояти перед спокусою насолоди, проявляє, мабуть, своїми вчинками велику розбещеність і розніженість. Тому правильно вирішує Теофраст, що більшого осуду заслуговує переступ, пов'язаний із задоволенням, ніж пов'язаний з горем. Загалом перший скидається на того, у кого гнів спричинив почуття гіркоти, пов'язане з заподіяною йому раніше несправедливістю, інший же мимоволі прагне несправедливості, захоплений своєю пожадливістю

до якоїсь дії.

11. Все слід робити, говорити і думати так, ніби кожна мить може стати для тебе останньою. Якщо боги існують, то зникнути з-поміж людей зовсім не страшно: адже боги не вкинуть тебе в біди. Якщо ж богів не існує або їм немає діла до людей, тоді чи є сенс жити у світі, де немає богів чи немає промислу? Але боги існують і виявляють піклування до людей. Вони влаштували так, що лише від самої людини залежить, піддатися чи ні злу. А якщо злом є і що-небудь інше, то вони подбали також, щоб від кожного залежало не піддаватися такому. Але те, що не робить людину гіршою, чи може зробити гіршим її життя? Природа Цілого не могла схибити таким чином, ані з несвідомости, ані через безсилля попередити або виправити, в разі якщо вона володіє усезнанням; не могла б вона також ані за безсилля, ані за безпорадності припуститися такої помилки, як розподіл благ і зла між усіма людьми без розбору, як між хорошими, так і між поганими. Смерть і життя, слава і безчестя, страждання і насолода, багатство і бідність — все це однаково випадає на долю як хорошим людям, так і поганим. Все це не чудово і не соромно, а отже, і не благо і не зло.

12. Як швидко все зникає: самі тіла в світі, пам'ять про них у вічності! Яким є все, що сприймається почуттями, особливо те, що вабить

нас насолодою, або відлякує стражданням, або прославляється марнославством? Яке все це мізерне, зневажене, нище, нетривале і мертве! Ось на що слід звернути здатність мислити. Що являють собою ті, чії переконання і голоси народжують славу? Що таке смерть? Якщо взяти її саму по собі і відволіктися від усього, що вигадано з цього приводу, то негайно ж переконаєшся, що вона не що інше, як дія природи. Боятися ж дії природи легковажно; смерть ж не тільки дія природи, а й дія, корисна їй.

Як і якою частиною свого єства стикається людина з богом і що робиться з цією частиною після її відділення?

13. Немає нічого більш жалюгідного, ніж людина, яка вимірює усе вздовж та поперек, яка намагається, як говорить поет, «міряти простори землі, спускаючись під землю», розгадувати таємницю душ оточуючих її людей, але яка не усвідомлює, що для неї цілком достатньо спілкування лише зі своїм внутрішнім генієм та чесного служіння йому. Останнє ж полягає у тому, щоб оберегти душу від пристрастей, нерозсудливості та невдоволення справами богів та людей. Справи богів поважні своєю досконалістю, справи людей є приємними нам в силу спорідненості з ними. Але інколи останні збуджують певну жалість: коли в них виявляється

незнання добра та зла — це потворність не менша, ніж нездібність розрізняти біле та чорне.

14 Навіть, якщо б ти розраховував прожити три тисячі років й ще тридцять тисяч, все ж таки ти мусиш пам'ятати, що ніхто не позбавляється іншого життя, крім того, яке він проживає, й ніхто не проживає іншого життя, крім того, якого позбавляється. Тому найтриваліше життя нічим не відрізняється від найкоротшого. Авжеж теперішнє для всіх однакове, тому рівні й втрати — й зводяться вони всього-на-всього до миті. Ніхто не може позбавитися ані минулого, ані майбутнього. Бо хто може відібрати в мене те, чого я не маю?

Отже, слід пам'ятати про дві істини. По-перше: все одвіку є рівним само собі, перебуваючи у вирі, й тому цілком байдуже: спостерігати за одним й тим самим сто років, чи двісті, чи нескінчений час. По-друге: і найбільш довговічний, і той, хто помер, лише розпочавши життя, втрачають, фактично, одне й те ж саме. Теперішнє — ось усе, чого можна позбутися, бо тільки його й маєш, а ніхто не позбавляється того, чого не має.

15. Усе залежить від переконання. Це ясно з висловів циніка Моніма. Але й користь від його слів буде ясною для того, хто зможе спіймати ядро істини, яке в них полягає.

16. Найбільшою ганьбою вкриває себе душа

людська, яка обурюється проти світу, стаючи (оскільки це залежить від неї) мовби болючим наростом на ньому. Бо нарікання з приводу будь-чого, що відбувається, є обуренням проти природи Цілого, яке містить у своїй частці усі інші істоти. Далі, коли вона цурається будь-якої людини або спрямовується проти неї з наміром заподіяти їй шкоду, як це відбувається з розгніваними. По-третє, вона вкриває себе ганьбою, коли не в змозі встояти проти насолоди або страждання. По-четверте, коли вона лицемірить та фальшиво й нещиро робить що-небудь або говорить. По-п'яте, коли вона не погоджує своєї дії та прагнення з метою, але робить що-небудь даремно та марно, бо навіть у дрібницях слід рахуватися з метою. Метою ж розумних істот є покора розуму та закону найдавнішого Міста та устрою.

17. Час людського життя — мить; його суть — вічна течія; відчуття — непевність; будова всього тіла — тлінна; душа — нестійка; доля — загадкова; слава — недостовірна. Одним словом, усе, що відноситься до тіла, є подібним потоку, те, що відноситься до душі, — сновидінню та диму. Життя — боротьба та мандрівка чужиною; посмертна слава — забуття. Але що же може вивести до шляху? Ніщо, крім філософії. Філософствувати ж — означає оберігати внутрішнього генія від наруги та вади, досягати того, щоб він стояв вище за

насолоду та страждання, щоб не було в його діях ані нерозсудливості, ані омани, ані лицемірства, щоб не стосувалося його — робить чи не робить щось його ближній, щоб на все, що відбувається, та надане йому долею, він дивився, як на те, що випливає звідти, звідки вийшов й він сам, а найголовніше — щоб він покійно чекав на смерть, як на просте розкладення тих елементів, з яких складається кожна жива істота. Але, якщо для цих елементів немає нічого страшного в їх постійному переході одне в одне, то де підстави боятися будь-кому їх загальної зміни та розкладення? Адже останнє є згідним з природою, а те, що є згідним з природою, не може бути поганим.

Карнунт.

Третя книга

1. Зрозумій не лише те, що життя спливає щодня і залишається все менша його частка, але й те, що за дуже довгого життя не завжди залишається сила думки для розуміння того, що відбувається і осягнення справ божеських і людських.

Якщо людина тупіє, це не відображується на її диханні, травленні, уяві, бажаннях тощо. Але

слабшає її влада над собою. Людина вже не розуміє своїх обов'язків, нездатна розібратися в оточенні та не може дати собі звіту, що краще вже розлучитися з таким життям. Все це потребує твердого розуму, котрий вже втрачено безповоротно. Отже, треба поспішати не лише тому, що ми все ближче підходимо до смерті, але і тому, що ще за життя на нам загрожує втрата здатності вірного розуміння і спостереження речей.

2. Слід звернути увагу і на те, що щось привнесене і мінливе у витворах природи має особливу привабливість і захоплює. На спеченому хлібі подекуди з'являються тріщини. Ці ушкодження чужі основної мети мистецтва пекаря, але вони надають хлібу особливо апетитного вигляду. Плоди фіги лускають, досягнувши найбільшої зрілості, а в перестиглих маслинах сама близькість гниття надають якусь особливу принадність плоду. Низько схилене колосся, похмуре чоло лева, піна, що б'є з пащі вепра, і багато іншого, далеко не привабливе саме по собі, супроводжуючи те, що створене природою, підсилює загальне враження. Все це вабить до себе людину, яка володіє особливою сприйнятливістю і більш глибоким розумінням суті Цілого. Навряд чи вона зможе не відчути важливість подібних явищ, завжди супутніх діяльності природи. На пащі живих звірів він буде дивитися з не меншим

захопленням, ніж на зображення, що наслідують природі, які створені художниками і скульпторами. Проникливим поглядом він зуміє розпізнати не тільки красу часу розквіту, але і особливу красу старця, бабці, привабливість дитини. І багато є такого, що доступно не кожному, а відкривається лише тому, хто дійсно зблизився з природою і її справами.

3. Гіппократ, який зцілив безліч хвороб, сам захворів і помер. Халдеї передбачили багатьом смерть, а потім і їх самих така доля спіткала. Олександр, Помпей, Гай Юлій Цезар, які зруйнували вщент стільки міст і вбили в боях десятки тисяч вершників і піхотинців, врешті-решт і самі розлучилися з життям. Геракліт, котрий стільки розмірковував про всесвітню пожежу, помер від водянки; не допоміг йому і коров'ячий послід, яким він був намащений. Демокрита загризли паразити, Сократа вбили теж свого роду паразити. Але який висновок з усього цього? Ти зійшов на корабель, здійснив плавання, досяг гавані: час злазити. Якщо тебе чекає інше життя, то, оскільки боги всюдиусі, вони будуть і там. Якщо ж це буде стан бездушності, то тобі не доведеться більше потерпати ані від страждань, ані від насолод і служити оболонці, яка гірша від того, хто у неї в полоні. Бо останній є розум і геній, оболонка ж — прах і тлін.

4. Не розтринькуй залишок життя на міркування про інших, якщо тільки не йдеться про щось загальнокорисне. Адже розмірковуючи про те, хто що робить і заради чого він це робить, хто що сказав, замислює і чинить, ти упускаєш іншу справу: все таке відволікає від турботи про власне керівне начало. Належить вилучати зі своїх уявлень усе безцільне і даремне, особливо ж те, що нав'яне пустою цікавістю і злобою. Належить привчати себе лише до тих думок, щодо яких на раптове питання: «Про що ти зараз думаєш?» ти міг би відверто відповісти, що про так і ось таке. Ці думки сповнені щирості і доброзичливості та гідні особи, свідомої громадського життя, чужої чуттєвим насолодам, спокусам, норовливості, заздрості, підозрілості та всього, що змусить почервоніти в разі усвідомлення, що оце все було в тобі. Людина, котра ніколи не полишає намагання бути серед найкращих, є жрець і співучасник богів. Він товаришує з божеством, яке існує всередині нього, і яке робить людину недосяжною для насолод, невразливою для страждань, позбавленою будь-якої пихатості, нечутливим до будь-якого прояву злоби, борцем у найвеличнішій боротьбі, де він має протистояти всім пристрастям. Внутрішнє божество спонукає людину глибоко перейнятися справедливістю і щиросердо вітати все, що відбувається і припадає на її долю. А про те, що

говорить, робить або міркує інша людина, треба думати не часто, лише у випадку, коли якщо цього вимагає велика і загальнокорисна справа. Така людина зайнята виключно своїми власними справами, а постійним предметом її роздумів є жереб, що призначений їй побудовою Цілого. Перше вона намагається робити досконало, що ж до другого, то вона твердо покладається на благо Цілого. Адже жереб, який припадає кожному, пристосований до нього і корисний. Вона пам'ятає також, що все мисляче споріднене між собою, що турбота про всіх людей відповідає природі людини, проте, цінним є не загальне схвалення, а схвалення таких, які живуть згідно з природою. Вона ніколи не знехтує те, що являють собою ті, хто живуть не так, як годиться, які вони є вдома і поза домом, вночі і протягом дня, і з ким та яким чином вони дружать. І схвалення людей, котрі самі себе не задовольняють, вона має ні за що.

5. Не вчиняй ні проти своєї волі, ні у протиріччі із загальним благом, ні як необачна людина, яка підкоряється впливу будь-якої пристрасті. Не наділяй свою думку пишними формами, не принадувайся ні до велемовності, ні до зайвої праці. Нехай божество у тобі буде керувати особою мужньою, зрілою, відданою інтересам держави; римлянина, наділеного владою, який відчуває себе у посаді подібно людині, якій не

потрібні ні клятва, ні поручитель, щоб з легким серцем чекати на заклик загинути. І бадьорішим ти будеш, й не потрібні тобі будуть ані допомога ззовні, ані спокій, що залежить від інших. Тож, слід бути вправним, а не таким, якого виправляють.

6. Якщо ти знаходиш у людському житті щось краще за справедливість, істину, розважливість, мужність — іншими словами, самодостатність твоєї думки, здатної вказати на шлях дії, шлях, погоджений з твоїм розумом і з твоєю долею, тобто з усім тим, що випадає на долю незалежно від вибору; тоді, кажу я, якщо дійсно бачиш щось краще у порівнянні з усім цим, то поклади всю свою душу, щоб відчути можливість найкращого. Якщо ж не знаєш нічого чудовішого за геній, який в тобі живе і підкорив собі окремі прагнення, здатний вивчати всі уявлення, що зробили тебе, за словами Сократа, недосяжним для спокушання почуттів, покірного волі богів й сповненого співчуття до людей, якщо у порівнянні з цим ти вважаєш решту речами дріб'язковими і мізерними, то не приділяй своєї уваги нічому сторонньому.

Ухилившись вбік, знаджений чимось другорядним, ти уже не зможеш цілковито віддатися служінню єдиному благу, яке належить тобі. Адже неприпустимо поруч з благом розуму й громадянськістю ставити щось чужорідне: схвалення натовпу, насолоду владою, багатством,

життям, сповненим втіхами. Але все це здатне раптово захопити та оволодіти тобою, щойно ти наділиш його хоча б незначною цінністю. Тому, кажу тобі, щиро і вільно обирай найкраще і тримайся його. «Адже найкраще це корисне». Якщо воно корисне для тебе, як істоти розумної, то бережи його, а якщо для тебе, як тварини — зречися його. Оберегай здатність судження від зарозумілості, щоб мати можливість обережно здійснювати дослідження.

7. Ніколи не вважай корисним для себе те, що колись змусить тебе не додержати обіцянки, забути сором, когось ненавидіти, підозрювати, проклинати, лицемірити, бажати чогось такого, що ховають за стінами й замками. Адже той, хто надав перевагу своєму розуму, своєму генію і служінню його доброчесності, не одягає трагічну маску, не стогне, не потребує ні усамітнення, ні багатолюдності. Він буде жити, і це найголовніше, нічого не переслідуючи і не уникаючи. Його не хвилює, чи протягом тривалого чи більш короткого часу його душа буде перебувати у тілесній оболонці, і коли настане момент душі розлучитися з тілом, він піде з таким самим легким серцем, з яким би він виконував щось інше з того, що може бути зроблено з гідністю та честю. Адже все своє життя він тільки й думає про те, щоб не дозволити своїй душі скотитися до стану, негідного свідомої істоти,

покликаної до громадянськості.

8. В душі ушляхетненої людини, яка зазнала очищення, ти не знайдеш ані гнійників, ані паскудства, ані прихованої зіпсованості. У який би час доля її не наздогнала, її життя не буде закінченим: як кажуть про трагічного актора, що він залишив сцену, не закінчивши й не догравши ролі. У такій людині немає нічого рабського, вимушеного, немає нав'язливості, відчуження, немає нічого, що б вартувало осуду та боялося світла.

9 Стався дбайливо до здатності створювати для себе переконання. Від цієї здатності цілком залежить, щоб в сутності, яка керує тобою, не виникло жодного переконання, неузгодженого із природою і строем розумної істоти. Ця ж здатність велить нам не бути швидкими до рішень, ставитися доброзичливо до людей і слухатися богів.

10. Відкинувши все, дотримуйся лише цих небагатьох правил. Пам'ятай також, що кожен живе лише сьогоднішнім, мізерним моментом; усе ж інше або вже прожите, або вкрите невідомістю. Несуттєве життя особи, несуттєвий той куточок землі, де людина живе. Нічого не варта і найдовша слава посмертна: вона залишається лише в кількох швидкоплинних поколіннях людей, які не знають і самих себе, не те що тих, хто вже давно спочив.

11. До вищевказаних правил варто додати ще

одне. Слід так ставитися до визначення або опису кожного предмета, який виникає перед тобою, щоб під зовнішнім покровом, шляхом аналізу його частин виявити сутність предмета і те, з чого він складається, нарікаючи всі його елементи відповідними іменами. Адже ніщо не сприяє так піднесеному настрою, як здатність планомірного, істинного проникнення в усі явища життя та вміння знайти такий погляд на предмет вивчення, щоб одразу вирішити, якому світу та яка від нього користь, у чому його цінність як для Цілого, так і для людини, громадянина вишнього Града, на тлі якого всі інші держави — лише окремі домогосподарства. Необхідно зрозуміти, з чого складається і скільки часу триватиме те, що зараз збуджує мою увагу, і яку чесноту треба до нього застосувати: лагідність, мужність, правдивість, вірність, простоту, самозадоволення чи щось подібне. Тому в кожному окремому випадку слід усвідомлювати: ось це йде від бога, це відбувається з огляду на зв'язок, визначене заздалегідь сполучення, таке ж поєднання і долю; а ось цьому завдячуємо його існуванням моєму одноплеміннику, родичу та співгромадянину, хоча той і не знає, чого вимагає від нього природа. Але ж я знаю, і тому ставлюся до нього доброзичливо і справедливо, згідно з природним законом спілкування. Водночас я прагну визначити і

відносну цінність речей, власне, байдужих мені.

12. Якщо ти, наслідуючи правдивий розум, будеш старанно, ревно та з любов'ю ставитися до справи, якою ти зараз зайнятий, і, дивлячись на всі боки, будеш берегти чистоту свого генія, ніби вже час із ним розлучитися, якщо ти будеш чинити так, нічого не очікуючи і не уникаючи, але вдовольняючись наявною діяльністю, погодженою з природою та героїчним правдолюбством у всьому, що ти говориш і висловлюєш — ти будеш добре жити. І нікому не під силу перешкодити цьому.

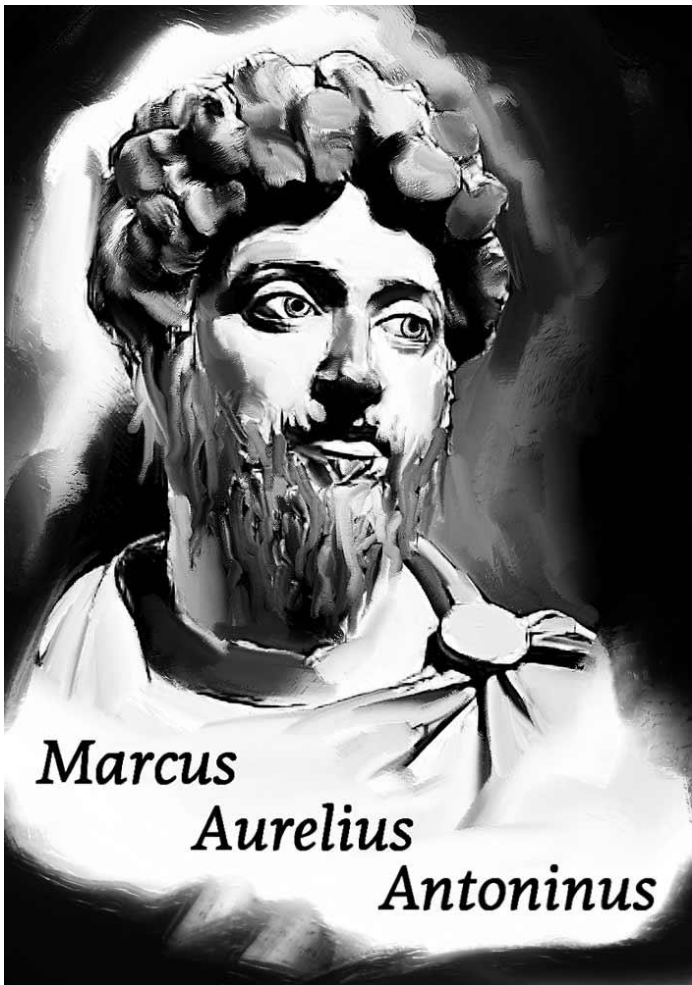
13 Як лікарі завжди мають напохваті інструменти та прилади на випадок раптової операції, так і ти май наготові основоположення для пізнання речей божих і людських та в усіх, навіть найнезначніших діях, розмірковуй про зв'язок тих і інших. Без співставлення з божественним не зробиш добре нічого людського й навпаки.

14 Час вгамуватися. Інакше тобі не випаде прочитати ні твоїх спогадів, ні діянь стародавніх римлян і греків, ні тих уривків із письменників, які ти відібрав собі на старість! Отже, поспішай до мети і, облишивши марні надії, сам, поки ще не пізно, прийди собі на допомогу, якщо лише ти хоч трохи піклуєшся про самого себе.

15. Люди не знають, наскільки багатозначні такі слова, як: красти, сіяти, купувати, бездіяти,

вбачати належне; для цього знання потрібні не тілесні очі, а якийсь інший орган зору.

16. Тіло, душа, розум. Тілу належать відчуття, душі — прагнення, розуму — основоположення. Здатність одержувати враження має і худоба, прагнення виявляються бурхливо й у диких звірах, і в андрогінах, і в Фаларісі, і в Нероні; використовувати розум для зовнішнього дотримання обов'язків можуть люди, які і не визнають богів, і зраджують свою батьківщину, і творять за зачиненими дверима усякі мерзенності. Якщо все це, згідно зі сказаним, притаманне всім, то одній лише добрій людині властиво любити і вітати те, що відбувається і поєднується з ним, не оскверняти генія, який живе в його грудях, не турбувати і не бентежити його безліччю уявлень, а зберегти його чистим, суворо слухняним перед богами, що він не говорить ніколи всупереч істині і не робить нічого всупереч справедливості. Якщо навіть всі люди відмовляться повірити, що він живе так просто, скромно та щасливо, він не сердитиметься ні на кого з них і не зійде зі шляху, який веде до цілі життя, до якої слід підійти чистим, спокійним, з легким серцем і смиренною покірністю своїй долі.

Marcus

Aurelius

Antoninus

Четверта книга

1. Коли внутрішня панівна сутність згідна з природою, то його ставлення до всього, що відбувається, таке, що воно завжди може легко пристосуватися до можливого і визначеного. Адже воно не відчуває любові до якоїсь певної матерії, а до кращого прагне лише умовно, перетворюючи на матеріал для себе все, що виявляється попереду. Воно подібне вогню, що опановує тим, кого кинуто до нього: слабка Лампада була б погашена, а яскраве полум'я миттєво охоплює те, що потрапило до нього, пожирає його і здіймається завдяки цьому ще вище.

2. Нічого не слід робити даремно і ніколи не чинити інакше, як згідно суворим правилам мистецтва.

3. Люди шукають для себе усамітнення ближче до простого сільського життя, де-небудь на березі моря або в горах. Ти теж мрієш про щось подібне, тим часом, це явне недомислення: адже є можливість у будь-який час усамітнитися в самому собі. Ніде людина не усамітнюється так спокійно і безтурботно, як у своїй власній душі. Особливо той, у кого є всередині щось таке, у що варто тільки пильно вдивитися, і одразу стане легше. Це полегшення, як на мене, не що інше, як душевна упорядкованість. Ось цьому усамітненню ти і

віддавайся постійно, таким чином оновлюючи себе.

Нехай будуть короткі і прості ті доводи, які, щойно до них вдаєшся, вже виявляються достатніми, щоб усунути усіяке роздратування — таким чином, щоб ти повернувся до своїх справ вже без розчарування.

Адже що для тебе тяжкість? Зіпсованість людей? Але якщо ти поміркуєш над тим, що розумні істоти народжені одне для одного, що терпіння входить в поняття справедливості, що люди помиляються лише мимоволі, і скільки людей, які ворогували, підозрювали, ненавиділи, билися — вже померли і звернулися на прах — тоді ти припиниш засмучуватися.

Або тебе обтяжує твоя доля у Всесвіті? Віднови в пам'яті взаємовиключні твердження: «або Провидіння, або атоми», згадай всі докази, що уподібнюють світ Граду. Або тебе ще ув'язнює твоя тілесна оболонка? І це після того, як ти вже помітив, що мислення, яке відчужене від усього і пізнало свої власні можливості, не залежить від «пневми», що рухається то м'яко, то різко? Згадай і все інше, що ти чув і засвоїв щодо страждання і насолоди.

Або тебе захоплює жалюгідна слава? Подивися, з якою швидкістю все занурюється в забуття, яка бездонна вічність, безмежна в обидві сторони, який порожній будь-який відгомін, яка

мінливість і нерозбірливість у тих, хто нібито хвалить себе, і який вузький окреслено для тебе простір. Та й уся земля — то крапка. Який же куточок на ній займає твоє місцеперебування? І чи багато тут таких, що стануть хвалити Тебе, та й які вони самі?

Згадай же, нарешті, про мандрівку до своєї власної обителі і, головне, не розкидайся, не метушися, але будь вільним і дивись на речі як чоловік, громадянин, смертний! Серед істин, які завжди повинні бути під рукою, зауваж особливо такі дві. По-перше, речі не відносяться до душі, але перебувають у спокої поза нею; причини скарг містяться в одному лише внутрішньому переконанні. По-друге, все те, що ти бачиш, підлягає зміні і незабаром зникне. Розмірковуй постійно і про те, скількох змін ти вже був свідком. Світ — зміна, життя — переконання.

4. Якщо духовне начало у нас спільне, то загальним буде і розум, завдяки якому ми є істотами розумними. Якщо так, то і розум, який наказує, що робити і чого не робити, теж буде загальним; якщо так, то і закон загальний; якщо так, то ми громадяни. Отже, ми причетні до якогось громадського устрою, а світ подібний Граду. Бо хто міг би вказати на якийсь інший загальний устрій, до якого був би причетний весь рід людський? Тож звідси, з цього Граду, і духовне начало в нас, і

розумне, і закон. Звідки ж інакше? Адже, так само, що все те в мені, що має властивості землі, є частка якої-небудь землі, вологе-частка іншого елемента, животворяще, гаряче і вогнеподібне беруть початок кожне в своєму джерелі (бо ніщо не виникає з нічого, як і не перетворюється на ніщо), точно так само і духовне звідкись таки походить.

5. Смерть є така ж таємниця природи, як і народження. В одному випадку — з'єднання, в іншому — розкладання одних і тих самих елементів. Взагалі в них немає нічого, що могло б бути для когось ганебним, бо немає нічого невідповідного одухотвореній істоті або розуму тієї ж будови.

6. Людям, які є частиною цієї світобудови, слід чинити так само. Протидіяти цьому — все одно, що позбавляти соку смоковницю. Пам'ятай про те, що після закінчення насправді незначного проміжку часу, ви обидва: і ти, і твій противник, помре; а незабаром потім забудуться і ваші імена.

7. Усунь переконання, зникнуть і скарги на шкоду. Усунь скаргу на шкоду, зникне і сама шкода.

8. Те, що не робить людину гіршою, ніж вона є, не робить гіршою і її життя і не шкодить ні зовнішній, ні внутрішній стороні її істоти.

9. Користь змушує природу діяти певним чином.

10. Все, що відбувається, відбувається згідно справедливості; якщо будеш спостерігати уважно, то переконаєшся в цьому. Все відбувається, кажу я, не тільки згідно з певним порядком, але і згідно справедливості, нібито хтось розподілив все відповідно гідності. Отже, продовжуй розпочате тобою спостереження і, що б ти не робив, роби з тією думкою, щоб стати хорошим в істинному значенні цього слова. Бережи цю думку у всіх твоїх починаннях.

11. Не переймайся ні тим переконанням, якого тримається кривдник, ні тим, яке він хоче нав'язати тобі, але все розглядай з боку істини.

12. У всіх випадках життя керуйся двома правилами. По-перше, роби тільки те, що радить розум. Це панівна частина твоєї істоти, яка направляє дії на користь людей. По-друге, умій змінити свою думку, якщо хтось вказав на твою помилку або зумів переконати тебе. Але змінювати свою думку треба лише у відповідності зі справедливістю, загальною користю і тому подібним, а не тому, що новий погляд здається більш легким, приємним або обіцяє славу.

13. «Чи володієш ти розумом?» — «Володію.» — «Чому ж ти не користуєшся ним? Адже якщо він буде робити свою справу, що залишиться тобі ще бажати?»

14. Ти існував як частина Цілого. Ти маєш

зникнути в тому, що породило тебе; вірніше, ти, внаслідок зміни, будеш поглинений логосом, який є насіння речей.

15. На жертovníку багато шматочків ладану. Один з них потрапив сюди раніше, інші пізніше — різниці тут немає ніякої.

16. Якщо ти переймаєшся відомими основоположеннями і відданий служінню розуму, то через десять днів будеш здаватися богом тим, кому тепер здаєшся звіром і мавпою.

17. Не живи так, наче тобі належить ще десять тисяч років життя. Вже близький час. Поки живеш, поки є можливість, намагайся стати гідним.

18. Скільки дозвілля виграє той, хто не дивиться на те, що сказав, зробив або подумав його ближній! — але лише на те, що він робить сам, щоб дотримати в своїх діях справедливості і благочестя! За словами Агафона, не вишукуй вади інших, а йди своєю прямою дорогою, не ухиляючись убік.

19. Той, хто мріє про посмертну славу, втрачає з уваги, що кожен, хто пам'ятає про нього, сам скоро помре, за ним піде і той, хто успадкував — і так доти, доки не згасне вся пам'ять, пройшовши покоління тих, які пам'ятали і були приречені. Але припусти, що безсмертні ті, хто пам'ятає про тебе і пам'ять незнищенна. Що тобі до цього? Я не кажу вже, що це-ніщо для померлих. Але що до похвали живому, крім хіба майнових вигод? Залиш же

завчасно тепер турботи про цей суєтний дар, що залежить тільки від людського поголосу.

20. Все прекрасне, чим би воно не було, прекрасне саме собою: похвала не входить до нього складовою частиною. Тому від похвали воно не стає ні гірше, ні краще. Я маю тут на увазі і те, що називається прекрасним зі звичайної точки зору, як, наприклад, матеріальні речі і твори мистецтва. А якої похвали потребує дійсно прекрасне? Не більше, ніж закон, не більше, ніж істина, не більше, ніж доброзичливість, не більше, ніж порядність. Що з усього цього прекрасне внаслідок похвал або знецінюється завдяки осуду? Хіба смарагд від відсутності похвали стає гірше? А золото, слонова кістка, пурпур, мармур, квітка, рослина?

21. Якщо душі продовжують існувати, то яким чином повітря поточного століття вміщує їх в собі? А яким чином вміщує в собі земля тіла похованих впродовж стількох століть? Подібно до того, як тут тіла, після деякого перебування в землі, змінюються і розкладаються (і таким чином звільняють місце для інших трупів), точно так само і душі, що знайшли притулок в повітрі, деякий час залишаються в колишньому вигляді, а потім починають зазнавати змін, розтікаються, стають призначеними світовому вогню, первинному логосу Цілого, і таким чином поступаються місцем новоприбулим. Ось що можна відповісти за

припущення, що душі продовжують існувати. Слід поміркувати не тільки над числом похованих трупів, а й над числом живих істот, яких щодня поїдаємо ми та інші м'ясоїдні тварини. Яка їх кількість знищується і знаходить свою могилу в тілах тих, кому вони були за поживу? І однак, місця для них вистачає, бо вони перевтілюються на кров і приймають властивості повітря або вогню.

Що могло б допомогти розпізнаванню істини в цьому питанні? Розмежування розуміння початку матерії і причини.

22. Не слід кидатися з боку в бік, але за всякої спроби погодитися зі справедливістю, а за всякого уявлення прагнути до розуміння.

23 Мир! Все, що гармонує з тобою, доречне і мені, і ніщо, відповідне тобі за часом, і для мене не настає занадто рано або занадто пізно. Природа! Все, що дозріває в зміні твоїх часів — необхідне і мені. Все виходить від тебе, все перебуває в тобі, все до тебе повертається. Герой п'єси каже: «О коханий град Кекропса!». Невже ж ти не скажеш: «О коханий град Зевса!»?

24 «Якщо хочеш досягти душевного спокою, каже філософ, то обмеж свою діяльність малим». Але чи не краще було б сказати «необхідним» і тим, що наказує розум істоти, від природи громадянського, і при тому, як він наказує? В такому випадку ми будемо володіти не тільки тим

душевним світом, який обумовлюється прекрасними вчинками, а й тим, який обумовлюється їх нечисленністю. Адже велика частина того, що ми говоримо і робимо, НЕ необхідно, і якби хтось обійшовся без цього, то був би багатшим на дозвілля і біднішим на тривоги. Тому в кожному окремому випадку слід питати себе: «чи відноситься це до числа необхідного?» І усувати слід не тільки НЕ необхідні вчинки, а й НЕ необхідні уявлення, бо їх наслідують довільні вчинки.

25. Зроби спробу: наскільки ти здатен до життя хорошої людини, яка задовольняється долею, що дісталася їй внаслідок того, як влаштоване Ціле; людини, що задовольняється справедливістю своєї власної діяльності і доброзичливістю свого настрою.

26. Чи осмислив ти попереднє? Ознайомся тоді і з нижченаведеним. Не будь зарозумілим, намагайся бути простим. Грішить хтось? Він грішить проти самого себе. Сталося з тобою щось? Чудово. Все, що трапляється з тобою, від початку судилося тобі і пов'язане з тобою в силу того, як влаштоване Ціле. Взагалі ж, життя швидкоплинне, треба розумно і справедливо використовувати сьогоднішній день. Не вдавайся до надмірностей і в години дозвілля.

27. Світ — або стрункий порядок, або ж

мішанина і плутанина. Але безсумнівно, що перше. Чи може бути, що в тобі існує певний лад, а в тому, що оточує — примха? І це в той час, коли все відокремлене, розчленоване і знаходиться у постійній взаємодії!

28. Є характери похмурі, характери жіночні, наполегливі, звірячі, дитячі, скотські, мляві, фальшиві, безглузді, віроломні, тиранічні.

29. Якщо чужий світу той, хто не знає сущого в ньому, то не менш чужий і той, хто не знає того, що відбувається. Втікач той, хто ухиляється від розуму громадянськості, сліпець, який заплющує очі духовні, жебрак — хто потребує іншого і не має в самому собі всього корисного для життя. Хто відступає і віддаляється від розуму загальної природи, висловлює незадоволення тим, що відбувається — відступник від світу. Адже породжує все, що відбувається та ж природа, що породила і його. Вигнанець Града той, хто відокремлює свою душу від душі всіх розумних істот — єдиної для всіх.

30. Хтось філософствує без хітона, хтось без книг, хтось — напівголий. «У мене немає хліба, — говорить він, — і все ж я вірний розуму». І мене наука не годує, а все ж я залишаюся їй вірним.

31. Люби те нехитре мистецтво, яке ти вивчив, і в ньому знаходь задоволення. Залишок життя живи, як людина, яка всією душею віддалася в

усьому, що її стосується, на волю богів, не бажаючи бути ні рабом, ні тираном щодо когось із людей.

32. Звернися уявним поглядом хоча б до часів Веспасіана, і ти побачиш все те ж, що і тепер: люди беруть шлюби, вирощують дітей, хворіють, вмирають, ведуть війни, справляють свята, подорожують, обробляють землю, лествять, віддаються зарозумілості, підозрюють зловмисників, бажають смерті інших, нарікають на сьогодні, люблять, збирають скарби, домагаються почесних посад і трону. Що сталося з їхнім життям? Воно згинуло. Перенесися до часів Траяна: і знову все те ж. Опочило і це життя. Поглянь так само і на інші періоди часу в житті цілих народів і зверни увагу на те, скільки людей померло незабаром після досягнення заповітної мети і розклатося на елементи. Найчастіше ж за все слід повертатися до тих, яких ти знав особисто — як людей, котрі прагнули до суєтного і нехтували справою, що відповідала б їхній власній сутності, що не залишалися вірними сутності та не задовольнялися нею. Необхідно також пам'ятати, що увага, яка приділяється кожній справі, оцінюється за нею і має бути пропорційною їй. Таким чином, якщо ти не будеш займатися незначними справами більше, ніж воно того варте, то не доведеться тобі і розчаровуватися.

33. Слова, що були колись звичайними, тепер

потребують пояснення. Те ж і з іменами колись прославлених чоловіків, як-то: Камілл, Цезон, Волез, Леоннат; скоро та ж доля спіткає і Сципіона, і Катона, потім Августа, а потім черга і Адріана, і Антоніна. Все швидкоплинне, і незабаром починає скидатися на міф, а потім стається і повне забуття. І це я говорю про людей, які свого часу були позначені особливим ореолом. Що ж до інших, то варто їм піти з життя, як «не стало про них і спомину». Що ж таке вічна слава? — Суєта суєт. Але чи є що-небудь, до чого слід поставитися серйозно? Тільки одне: праведні помисли, загальнокорисна діяльність, мова, нездатна до брехні, і душевний настрій, коли людина з радістю сприймає все, що відбувається, як необхідне, як передбачене, як таке, що впливає із загального початку і джерела.

34. Віддайся добровільно Клото, і нехай вона ставить тебе в ті умови, які забажає.

35. Усе швидкоплинно: і той, хто пам'ятає, і те, про що пам'ятають.

36. Постійно думай про те, що все виникає внаслідок зміни, і привчай себе до думки, що ні до чого так не схильна природа Цілого, як змінювати те, що існує, і творити нове подібне. Бо все, що існує є певним чином насінням того, що з нього станеться. Ти ж вважаєш насінням тільки засіяне в землю або в утробу матері — і тому тебе поглинуло

невігластво.

37. Твій кінець вже близький, а ти все ще не відсторонився від усього штучного, ти все ще не вільний від тривоги, все ще побоюєшся шкоди ззовні, не сповнений прихильності до всіх, не розумієш, що мудрість полягає виключно у справедливій діяльності.

38. Осягни керівне спонукальне начало людей, те, що їх турбує, до чого вони прагнуть і чого уникають.

39. Зло міститься не в керівному початку інших людей і не в перетвореннях і змінах твого тіла. «Але де ж?» У твоїй здатності скласти собі переконання про зло. Нехай ця здатність перебуває в спокої навіть тоді, коли найбільш їй близьке, її тіло, ріжуть, палять, коли воно гноїться і гниє, тобто нехай вона розсудить, що немає ні добра, ні зла в тому, що одно може трапитися як з поганою, так і з хорошою людиною. Адже те, що однаково може трапитися як з тими, які живуть в протиріччі з природою, так і з тими, котрі живуть згідно з нею — те є згідним з природою і не йде проти неї.

40. Ти завжди повинен мислити про світ, як про єдину істоту, з єдиною сутністю і єдиною душею. Подумай про те, як все зводиться до його ж єдиного відчуття, як створює воно все єдиним прагненням, як все сприяє виникненню всього, який у всьому зв'язок і відповідність.

41. «Людина — це душа, обтяжена трупом», як говорив Епіктет.

42. Немає нічого поганого в тому, щоб зазнати зміни, як немає нічого хорошого в існуванні завдяки їй.

43. Час є річка того, що виникає, і є стрімкий потік. Лише з'явиться що-небудь — як вже минає, але минає і наступне, і знову на виду перше.

44. Все, що відбувається, так само звичайне і відоме, як троянда навесні і виноград восени. Такі і хвороба, і смерть, і наклеп, і зло, і все те, що радує або засмучує дурнів.

45. Те, що є в подальшому, завжди споріднене попередньому. Тут ми маємо справу не з рахуванням різнорідного, яке лише насильно приводиться до єдності, але зі зв'язком, відповідним розуму. І подібно до того, як гармонійно злагоджено все суще, так і все, що виникає, являє не безглузде чергування, а чудову внутрішню близькість.

46. Завжди пам'ятай вислів Геракліта: «для землі смерть стати водою, для води — повітрям, для повітря — вогнем, і навпаки». Слід пам'ятати і про людину, яка забула, куди веде шлях, і про те, що люди відступають від всеосяжного розуму Цілого, з яким вони знаходяться в постійному спілкуванні, про те, що чужим здається їм те, з чим вони стикаються кожен день, що не потрібно

говорити і чинити як уві сні (бо і тоді нам здається, ніби ми говоримо і діємо), і що не слід чинити подібно дітям, які сліпо наслідують приклад батьків.

47. Якби хто-небудь з богів сказав тобі, що ти помреш завтра або принаймні післязавтра, то навряд чи ти став би домагатися, щоб це сталося післязавтра, якщо ти не боягузливий до ницості. Бо нікчемна різниця! Так само не вважай дуже важливим: помреш ти після закінчення багатьох років або ж завтра!

48. Завжди роздумуй про те, скільки померло лікарів, які мудрували над одром хворого, скільки математиків, які пишалися своїми прогнозами смерті іншим людям, скільки філософів, які розмірковували про смерть і безсмертя; скільки вояків, які загубили безліч людей, скільки тиранів, які користувалися своєю владою над чужим життям із такою зарозумілістю, наче вони самі були безсмертні. Скільки загинуло цілих міст, як Гелікія, Помпеї, Геркуланум і незліченна безліч інших. Згадай і тих, кого ти знав особисто: один ховає одного, інший — іншого, а потім вмирають і самі вони — і все це протягом короткого часу. Дивись на все людське, як на швидкоплинне і короткочасне — те, що було вчора ще в зародку, завтра вже мумія або прах. Отже, проведи момент часу, який залишився, в злагоді з природою, а потім розлучися

з життям так само легко, як падає дозріла олива: славословлячи природу, яка її породила, і з вдячністю до древа, яке дало їй життя.

49. Будь подібний до скелі: хвилі невпинно розбиваються об неї, вона ж стоїть нерухомо, і навколо неї стихають збурені води.

Я нещасний тому, що зі мною сталося те-то і те-то. — Аж ніяк, ні. Навпаки, я щасливий тому, що, хоча це і сталося зі мною, я все ж не віддаюся печалі, не зламаний сьогоднішнім, не страхаюся прийдешнього. Трапитися ж це могло з будь-ким, але не кожен залишився би безпечальним. Чому ж перше більше нещастя, ніж друге — щастя? Чи назвеш ти взагалі нещастям для людини те, що не перешкоджає людській природі досягти її мети? Але чи здається тобі такою перешкодою те, що не вступає в протиріччя з вимогами людської природи? У чому ж полягають ці вимоги? Ти знаєш їх.

Хіба те, що трапилося, заважає тобі бути справедливим, великодушним, розсудливим, розважливим, обережним в судженнях, правдивим, скромним, відвертим і володіти всіма іншими властивостями, в наявності яких особливість людської природи? Не забувай за будь-якої події, що спонукає тебе до печалі, спиратися на основну думку: «не подія є нещастям, так само, як нездатність гідно подолати її — щастям».

50. Простий, але дієвий засіб для того, щоб навчитися зневажати смерть — це воскрешати в пам'яті тих, хто жадібно чіплявся за життя. Чим їм краще, ніж померлим передчасно? Лежать де-небудь і Катіліан, і Фабій, і Юліан, і Лепід, і їм подібні, багатьох поховали, а потім поховані і самі. Різниця в часі взагалі незначна, та й за яких умов, з якими людьми і в якому жалюгідному тілі доведеться провести цей час! Отже, не вважай все це за важливе. Озирнися назад: там безмірна безодня часу, поглянь вперед: там інша безмежність. Яке ж значення має, в порівнянні з цим, різниця між тим, хто прожив три дні, і тим, хто прожив три людських життя?

51. Завжди йди найкоротшим шляхом. Найкоротший — це шлях, згідний з природою: він в тому, щоб дотримуватися правди у всіх промовах і вчинках.

Подібне рішення позбавить тебе від втоми, боротьби, удавання і марнославства.

П'ята книга

1. Якщо тобі не хочеться прокидатися вдосвіта, то скажи собі: «Я встаю, щоб взятися за справу людську. Невже ж я буду нарікати, що йду на справу, заради якої я створений і посланий у світ! Невже моє призначення — вигріватися на

ліжку?» — «Але ж останнє приємніше» — «Отже, ти створений для насолоди, а не для діяльності і напруги сил? Чому ти не дивишся на рослини, пташок, мурах, павуків, бджіл, які роблять свою справу і, наскільки є їх сил, сприяють красі світу? Чому не бажаєш робити справи людської? І не поспішаєш до того, що відповідає твоїй природі?» — ««Але ж потрібно і відпочити». — «Згоден. Однак, природа встановила для цього відому міру, як встановила її і для їжі, і для пиття. Але ти йдеш далі міри і далі того, що достатньо. У діяльності ж своїй ти не досягаєш цієї міри, не доходиш до меж можливого, бо ти не любиш самого себе. Інакше ти б любив і свою природу, і її вимоги. Інші, які люблять своє мистецтво, цілком віддаються своїй справі, забувають і помитися, і поїсти. А ти менше цінуєш свою природу, ніж гравер — гравірування, танцюрист — танці, срібллюбєць — гроші, честолубєць — славу. Всі вони, коли захопляться, вважають за краще не їсти і не спати, Тільки б примножувати те, до чого схильна їх душа. Невже загальнокорисна діяльність здається тобі менш значною і менш гідною зусиль?».

2. Як легко, відкинувши і придушивши усіляке тяжке і неналежне уявлення, негайно ж досягти повного світу душевного.

3. Вважай себе гідним всілякого слова і діла, згідних з природою. Нехай не бентежать тебе чийсь

закиди і намовляння, що вони можуть виникнути. Якщо можеш зробити або сказати що-небудь прекрасне, то сміливо берися за це! Адже у кожного своє керівне начало, і кожен слідує своїм прагненням. Не дивися на це, але прямуй відповідно своїй природі, і природі спільній, бо єдиний шлях і тієї, й іншої.

4. Я буду йти, неухильно тримаючись своєї природи, аж доки не впаду; лише тоді я відпочину, віддавши своє дихання тому, з чого я черпав його щодня, і повернувшись туди, звідки вийшло сім'я мого батька, кров матері, молоко годувальниці, у ту землю, яка стільки років годувала й напувала мене, яка носить мене, котрий ступає нею і користується понад міру її дарами.

5. Ти не можеш нікого здивувати своєю швидкою кмітливістю. Нехай так. Але є багато іншого, щодо чого ти не можеш сказати: «Я не народжений для цього». Виявляй же ті властивості, які цілком залежать від тебе: щиросердність, серйозність, витривалість, зневагу до насолод, задоволення своєю долею, помірність в потребах, доброзичливість, свободу, скромність, відсутність марнослів'я і зарозумілості. Чи знаєш ти, що ще багато в чому міг би виявити себе, не посилаючись на природну нездатність, і все ж добровільно залишаєшся на колишньому рівні? Чи до того, щоб нарікати, скупитися, лестити, у всьому

звинувачувати своє жалюгідне тіло, потурати йому, звеличуватися і відчувати подібні душевні хвилювання — до всього цього також примушує тебе відсутність здібностей? Ні, клянуся богами, ні! Навпаки, ти давно б міг позбутися всього цього. Якщо ж ти дійсно визнаєш в собі недостатню швидкість розуміння і кмітливості, то цей недолік слід знищити вправою, а не потурати своїм лінощам, знехтувавши все.

6. Є люди, які коли зроблять комусь послугу, схильні вимагати від нього вдячності. Інші не схильні до цього, але в глибині душі вважають його своїм боржником і віддають собі звіт в тому, що вони зробили. Є, нарешті, і такі, які не думають про це. Вони подібні лозі, що вирощує виноград і нічого не вимагає після того, як виростить свій плід: так бігає кінь, так вистежує собака, так збирає мед бджола. Людина, яка зробила добро, не кричить про це, а переходить до іншої справи, як лоза, яка в урочний час повинна знову принести виноград. — «Отже, слід бути в числі тих, які, роблячи добро, деяким чином не віддають собі звіту в тому, що вони роблять?» — «Так». — «Але добро і є саме те, в чому необхідно віддати собі звіт; адже людині, відданий загальному благу, властиво знати, що її діяльність відповідає загальному благу, і бажати, щоб й інші знали про це». — «Ти кажеш правду. Але ти не вловлюєш сенс сказаного і тому будеш

одним з тих, про кого я згадав раніше. Адже і їх вводить в оману видимість розумної переконливості. Але якщо ти хочеш зрозуміти сказане, то не бійся, що тобі доведеться через це прогавити якусь загальнокорисну справу».

7. Молитва афінян: «Пролийся, пролийся дощем, благодатний Зевс, над ріллею і полями афінськими». Або взагалі не слід молитися, або молитися з такою простотою і благородством.

8 Сенс виразів: «Асклепій призначає такому-то їзду верхи, холодні обмивання або ходьбу босоніж» і «Природа Цілого призначає такому-то хворобу або каліцтво, або позбавлення чогось» — цілком збігається. Адже в першому випадку слово «призначає» засвідчує, що лікар визначив комусь щось таке, що допомагає його здоров'ю, а в другому — що припадає на долю кожного визначено йому, як таке, що відповідає його долі. Тому ми і говоримо, що щось «припало» на нашу долю, подібно до того, як будівельники говорять про чотирикутні камені в стінах або пірамідах, що вони «припасовані» один до одного, тобто вони знаходяться в якомусь гармонійному поєднанні. Адже цільна гармонія пронизує все. І подібно до того, як з усіх тіл складається світ — досконале тіло, так і з усіх причин складається доля — досконала причина. Мої слова повинні бути зрозумілі і для людей зовсім простих. Адже вони

кажуть: «доля послала це». Отже, комусь судилося одне, комусь призначене інше. Будемо ж ставитися до цього так само, як до того, що призначає Асклепій. Адже і в цьому випадку багато що нам не до смаку, проте надія на здоров'я спонукає нас з радістю піти на це. Нехай же виконання і здійснення задумів загальної природи здається тобі чимось подібним твоєму здоров'ю. Тому прийми з радістю все, що відбувається, навіть якщо воно здається тобі тяжким, бо воно веде до відомої мети, до здоров'я світу, благоденства Зевса і успіху його починань. Він нікому не послав би цього, якщо б воно не сприяло благу Цілого. Адже і природа будь-якої речі не виробляє нічого, що не було б на потребу підвладному їй. Отже, слід любити все, що відбувається з тобою з двох причин. По-перше: те, що сталося з тобою, було призначене тобі і мало на увазі саме тебе, оскільки пов'язане з тобою ще силою початкової причини. По-друге: воно є причиною благоуспішності, досконалості і самого існування світодержавного правителя. Адже Ціле буде уражене, якщо ти хоч в чому-небудь порушиш згоду і зв'язок, як частин його, так і причин. Але саме це ти і робиш, мірою своїх сил, коли висловлюєш невдоволення чимось і ніби не зважаєш на нього.

9. Не слід ні обурюватися, ні сумувати, ні розчаровуватися, якщо ти не можеш цілком у

всьому діяти згідно правильним основоположенням. Нехай ти зазнав невдачі, все ж потрібно знову повернутися до того самого, бути задоволеним, якщо в більшості випадків ти чиниш гідно людини, і любити те, до чого ти повертаєшся. До філософії слід повертатися не як дитина до свого дядька, але як ті, що страждають хворобою очей, повертаються до своїх ліків, губки або яйця, а інші — до цілющої мазі або водних обливань. Тоді легко тобі буде коритися розуму і ти знайдеш в ньому своє заспокоєння. Пам'ятай же, що філософія бажає того ж, що і твоя природа; натомість ти бажаєш також іншого, незгідного з твоєю природою. Але що більш привабливе? Хіба насолода не завертає нас на хибний шлях саме завдяки тому, що здається (сприймається) таким? Зваж, однак, чи не будуть більш привабливими великодушність, свобода, простота, праведність, благочестя. А що привабливіше від самого розуміння, якщо мати на увазі здатність міркування і пізнання, що щасливо долає всі перешкоди?

10. Сутність настільки прихована від нас, що багатьом філософам, і то непересічним, вона уявляється абсолютно незбагненою. І навіть стоїки самі визнають її такою, яку важко усвідомити. Наша згода з чимось не є щось незмінне. Де знайдеться, дійсно, людина, яка не змінювала своїх поглядів? Звернись тепер до предметів, які тебе

оточують: як все короткочасно і швидкоплинно, що воно легко може стати надбанням розпусника, блудниці або розбійника! Придивися далі до вдачі твоїх сучасників: насилу можна знайти злагоду навіть з найдружнішими з них, годі вже казати про деяких, ледве мириться з самим собою. Я відмовляюся зрозуміти, що в цьому мороці, в цьому бруді, за такої плинності і матерії, і часу, і руху, і рухомого мало б ще стати предметом шанування або взагалі серйозного ставлення. Навпаки, слід бадьоро чекати свого природного кінця, не дратуючись щодо його уповільнення і втішаючи себе наступними двома положеннями. По-перше, зі мною не може трапитися нічого, що не відповідало б природі Цілого. По-друге, я можу не робити нічого проти мого Божества і Генія. Бо ніхто не може примусити мене до цього.

11. Яким чином я використовую мою душу? Ось питання, яке слід собі ставити у будь-якому стані і досліджувати далі, що відбувається з тою частиною мого ества, яку називають керівною. Чия душа тепер у мене? Чи не дитини? Чи не юнака? Чи не слабкої жінки, або тирана, або худоби, або дикого звіра?

12. Що являє собою те, що більшості людей здається благом, ти міг би дізнатися хоча б з наступного. Якщо хто-небудь думає про справжні блага, такі, як розуміння, розсудливість,

справедливість, мужність, то, переймаючись такими думками, він не ризикував би вислухати відомий вислів: «Від благ і т. п.», Бо воно тут зовсім недоречно. Але якщо хто думає про те, що здається благом більшості людей, то він не тільки вислухає вислів комічного поета, а й охоче погодиться з ним, як з влучним словом. І більшість людей уявляє собі саме так цю різницю; інакше цей вислів не був би настільки образливим і непристойним. Адже, якщо застосовувати його до багатства і до того, що служить розкоші і славі, то ми цілком згодні з ним, як з вдалим і дотепним словом. Отже, зроби цей наступний крок і запитай себе: чи слід шанувати і вважати благом те, від згадки про що цілком доречно зауваження: «тим, хто знаходить ці блага в достатку, нікуди буде і помочитися».

13. Я вміщую у собі сутності причини і матерії. Ні те, ні інше не піде у небуття, так само як і не виникло воно з небуття. Тому кожна частина мого єства після зміни зробиться якоюсь частиною світу, остання, зазнавши змін, в свою чергу стане іншою частиною світу, і так до нескінченності. Адже і я виник внаслідок зміни, і ті, хто породили мене, і так далі — також до нескінченності. Все це залишається вірним і в тому випадку, якщо світ підпорядкований закону періодичності.

14. Розум і мистецтво розумного життя суть здатності, які задовольняються собою і справами,

згідними з ними. Їх прагнення спрямовується властивим їм початком, їх шлях безпросередньо веде до покладеної їм мети. Тому згідні з ними дії називаються правильними, що вказує на правильність шляху.

15. Ніщо з того, що не належить людині, оскільки вона, власне, людина, не може бути названо властивим людині. Все це не становить вимог до людини, не призначене йому природою, не є природною досконалістю. Чи не в цьому мета людини? А отже, завершення такої мети — благо.

Адже якби щось з цього було властиво людині, то не могла б бути властивою їй зневага і протидія щодо цього, і не був би гідний похвали той, хто прагне не мати потреби в цьому. Якби було це благом, не могла би бути гарною людина, що відмовляє собі в чомусь подібному. Насправді людина тим краще, чим повніше її зречення від цього, або чим легше вона сприймає позбавлення чогось подібного.

16. Які здебільшого твої уявлення, такими ж будуть і твої помисли. Бо душа сповнюється цими уявленнями. Нехай же вона постійно наповнюється уявленнями на кшталт нижченаведених. Де є можливість жити, там можна і добре жити: при дворі можна жити — отже, там можна і добре жити. І далі: кожна річ прагне до того, заради чого вона була створена, а в тому, до чого вона прагне, — її

мета; але де мета кожної речі, там же її користь і благо. Благо ж розумної істоти — спілкування. А що ми створені для спілкування — це доведено вже давно. Хіба не очевидно, що нижчі істоти створені для вищих, а вищі одна для одної? Одухотворені — вище неживих, з морського ж вищими є розумні.

17. Прагнути до неможливого — це божевілля. Але неможливо, щоб погані люди так не чинили.

18. Ні з ким не трапляється нічого такого, чого він не в силах був би винести. Трапляється те ж саме і з іншими, і вони — тому що не знають, що з ними трапилося, або тому, що бажають похизуватися своїм піднесеним станом думок — залишаються твердими і непохитними. Було б жахливо, якби невігластво і марнославство виявилися сильнішими від розуміння.

19. Власне речі аж ніяк не стикаються з душею. Їм немає доступу в душу, вони не можуть ні змінити її, ні спричинити її рух. Зміна ж і рух в ній — лише від неї самої. А яким буде для неї все призначене їй — залежить від того, яких суджень вона вважатиме себе гідною.

20. Людина є для нас створінням найбільш близьким, оскільки ми зобов'язані робити людям добро і не хтувати ними. Якщо ж хтось з людей протидіє виконанню моїх обов'язків, то він стає для мене не менш байдужим, ніж сонце, вітер, дикий

звір. Все це може перешкодити якійсь справі, але не може змінити настрої та прагнення — завдяки здатності душі до подолання перешкод і перетворення протидії в щось більш прийнятне. Тому те, що було перепорою для даної дії, може стати засобом для іншої, а те, що стояло на заваді шляху, саме може визначити шлях.

21. Шануй найдосконаліше з існуючого в світі; їм буде те, що всім користується і всім править. Так само шануй найбільш досконале з того, що існує в тобі: воно споріднене першому. Бо і в тобі воно таке, що користується всім іншим, а твоє життя спрямоване ним.

22. Що не завдає шкоди Граду, не шкодить і громадянину. Кожен раз, коли виникає уявлення про шкоду, застосовуй наступне правило: «Якщо це не заподіє шкоди Граду, то не зашкодить і мені». Якщо ж Граду заподіяно шкоду, то не сердитися слід на винного, а розтлумачити йому його оману.

23. Частіше розмірковуй про те, з якою швидкістю минає і зникає з уваги все суще і те, що відбувається. Бо сутність подібна до безперервного потоку річки; дії невинно змінюють одна одну, причини піддаються незліченним змінам. І немає, мабуть, нічого стійкого, а поруч з нами — безмірна безодня минулого і майбутнього, в якій все зникає. Тож, чи не дурнем буде той, хто пишається чимось подібним, або хвилюється з його приводу, або ж

скаржитися, мов справа йде про тягар, який триватиме століття?

24. Згадай про сутність в її цілому: якою нікчемною мірою ти береш участь в ній; про час в його цілому, від якого тобі приділений лише короткий і швидкоплинний термін; про долю — якою незначною часткою її Ти є!

25. Хтось чинить погано що до мене? Гаразд, це його справа. У нього свій душевний настрій і свій спосіб дій. Я ж є такий, яким бажає щоб я був загальна природа, і чиню так, як бажає щоб я чинив, моя власна природа.

26. Не дозволяй раптовості або повільності твоїх рухів впливати на панівну частину душі. Оберігай її від зовнішнього впливу, обмежуючи рухи членів тіла їх межами. Якщо ж рух передається душі іншим шляхом, за допомогою тілесних органів чуття, то в такому випадку не потрібно намагатися протидіяти відчуттю, бо воно існує згідно природі. Адже панівне начало не може обмежуватися лише переконанням існування добра і зла.

27. Живи в спілкуванні з богами! Але в спілкуванні з богами живе той, хто постійно являє їм свою душу задоволеною своєю долею, що діє згідно з бажанням генія, якого Зевс дав кожній людині в якості наставника і керівника, і який є частка його самого. Цей геній є дух і розум кожного

з нас.

28. Чи будеш ти сердитися на людину, від якої тхне потом, або у якої кепсько тхне з рота? Що їй робити? Такий вже у нього рот і такі пахви, що, проти його волі, виходить від них такий запах. «Але ж людина», — заперечать мені, — «володіє розумом і може, за певної уважності, усвідомити, в чому їй недолік». — Правильно. Але в такому випадку завваж, що і ти володієш розумом. Нехай же розумне переконання в тобі приведе в рух розумне переконання в іншому. Доводь, нагадує. Якщо він почує тебе, то зцілиться, і не буде вже потреби гніватися.

Не слід уподібнюватися ні трагічному акторові, ні блудниці.

29. Ти можеш тут жити так, як розраховуєш жити, пішовши звідси. Якщо ж тебе позбавляють цієї можливості, то розлучитися з життям, але роби це як людина, яка не вбачає в цьому ніякого зла. Дим їсть мені очі, і я йду геть. Чи вважаєш ти це особливим подвигом? Але доки ніщо не жене мене геть, я залишаюся вільним, і ніхто не завадить робити те, що Я бажаю. Бажання ж мої згідні з природою істоти розумної і суспільної.

30. Розум Цілого вимагає спілкування. Тому менш досконалі істоти він створив заради більш досконалих, а більш досконалі пристосував одне до одного. Ти бачиш, яке він усюди встановив

підпорядкування і супідрядність, кожному дав в міру його гідності і спонукав найбільш досконалі істоти до одноступеності.

31. Як ти поведився до цього дня щодо богів, батьків, братів, дружини, дітей, вчителів, вихователів, друзів, родичів, домочадців? Чи можеш ти сказати про себе: «Досі нікого не образив ні словом, ні ділом»?

Згадай, скільки ти пережив і скільки мав мужність ще перенести. Згадай, що історія твого життя вже близька до закінчення і термін служіння — закінчується. Згадай, скільки ти бачив прекрасного, до скількох насолод і страждань поставився зі зневагою, як зневажав суєтну славу і скільки разів показав себе праведним по відношенню до неправедних.

32. Як можуть люди без освіти і нездари збентежити спокій людини освіченої і обізнаної? Кого ж слід назвати освіченим і обізнаним? Того, хто знає початок і мету, і має розум, який усвідомлює все суще і що він одвічно керує всім за розміреними періодами.

33. Ще трохи — і ти прах або кістки; залишиться одне ім'я, ба і його не знайти. Ім'я — порожній звук і бездушне відлуння. Всі блага, що цінуються в житті, метушні, тліні, нікчемні і подібні молодим собакам, які кусають один одного, і примхливим дітям, які то сміються, то знову

плачуть. Вірність же і сором, справедливість і істина пішли з розлогої землі на Олімп.

Що ще утримує тебе тут? Все, що сприймається почуттями — мінливе і нестійке, самі почуття неясні і легко піддаються омані, а сама наша душа — випаровування крові. Хіба не є суєтним бажання користуватися славою у таких створінь? Чому ж не очікуєш ти з легким серцем свого знищення або зміни на щось інше? Але як бути до тих пір, поки не настав ще цей момент? Шанувати і славити богів, робити добро людям, не обтяжуватися відносинами з ними, але і не зближуватися з ними занадто, пам'ятати, що все, що знаходиться поза твого тлінного тіла і такої ж життєвої сили, не належить тобі і від тебе не залежить.

34. Якщо ти можеш обрати правильний шлях і належним чином складати своє переконання і діяти, то можеш бути щасливим. Дві особливості спільні: як душа бога, так і душа людини і кожної розумної істоти. По-перше, ніщо чуже душі не може виявитися для неї перешкодою. По-друге, душа може вважати своє благо в праведному настрої і дії, і ними обмежити своє прагнення.

35. Якщо щось не є ні вадою в мені, ні дією моєї вади, і в той же час не завдає шкоди Цілому, то чи варто мені з цього приводу тривожитися? Але що могло б завдати шкоди Цілому?

36. Не віддайся цілком своїй уяві, але допомагай іншим, у міру можливості і наскільки вони на те заслуговують. Навіть якщо вони мають потребу щодо речей байдужих для тебе. Але не уявляй, що цей недолік означає шкоду: зла тут немає ніякого. Старець, йдучи, настійно вимагає у свого вихованця дзигу, хоча і знає, звичайно, що це лише іграшка. Так само і тут. Але коли ти говориш з трибуни: «Людина, чи свідома ти того, про що йдеться?» — «Так. Але ж всі прагнуть до цього!» — Невже ж на цій підставі і ти повинен стати дурнем?

Куди б я не потрапив, я можу бути щасливий. Щасливий же Той, хто підготував собі благу долю. Блага ж доля — це благі схильності душі, благі прагнення, благі справи.

Шоста книга

1. Сутність Цілого доступна і слухняна. Розум же, який керує нею, не зачаїв жодної причини, яка могла б спонукати його робити зло. Адже зла в ньому немає, він нічого злого не робить, і ніщо не отримує від нього шкоди. Але все виникає і відбувається згідно з ним.

2. Нехай буде тобі байдуже, що ти витримуєш все, виконуючи свій обов'язок, холод або спеку; хилить тебе до сну, або ти вже виспався,

погано про тебе відгукуються або добре, готуєшся ти вмирати або зробити щось інше. Адже смерть є одне з наших життєвих завдань, і для його вирішення достатньо належного виконання поточних справ.

3. Не задовольняйся поверхневим поглядом. Від тебе не повинні вислизнути ні своєрідність кожної речі, ні її переваги.

4. Всі предмети підлягають дуже швидкій зміні: їм належить або випаруватися (якщо сутність всього єдина), або ж розсіятися.

5. Правлячий розум знає самого себе, знає, що робити, і з якою матерією має справу.

6. Кращий спосіб захиститися від образи — це не уподібнюватися кривдникові.

7. В одному шукай радості і заспокоєння: в тому, щоб від однієї загальнокорисної справи переходити до іншої, пам'ятаючи про Бога.

8. Панівне начало само собою спонукає і спрямовує. Воно робить себе таким, яким бажає, і від нього ж залежить зробити так, щоб все здавалося йому таким, яким воно саме бажає.

9. Все відбувається відповідно до природи Цілого, а не будь-якої іншої сутності, котра поглинає те, що відбувається, ззовні, або міститься всередині, або ж відокремлене.

10. Або змішування, сплетіння і розсіювання, або ж єднання, порядок і промисел. Якщо

допустити перше, то що може спонукати мене залишатися далі в цій дикій плутанині і сум'ятті? Про що мені ще піклуватися, як не про майбутнє перетворення на землю? Що може хвилювати мене? Що б я не робив, і мене спіткає розсіювання. Якщо ж припустити друге, то я виповнююся благоговіння і мужності і покладаюся на промисел.

11. Якщо обставини змусять тебе втратити свою душевну рівновагу, то поспішай повернутися до самого себе і не відступати понад необхідність від розмірених рухів своєї душі. Адже наскільки частіше будеш ти повертатися до гармонії, настільки більше й більше будеш зміцнюватися в ній.

12. Якби у тебе були одночасно і мачуха, і рідна мати, то ти, звичайно, ставився б до першої з повагою, але тебе постійно тягнуло б до матері. Такими є для тебе двір і філософія. Постійно ж повертайся до філософії і шукай у ній заспокоєння; завдяки їй життя при дворі не буде тобі за тягар, і сам ти не будеш за тягар іншим.

13. Щодо м'ясних страв і взагалі подібних страв — можна привчити себе до такого погляду: це є труп риби, це — труп птиці або поросяти. Так само, фалернское вино — вичавлений сік винограду, пурпур — шерсть вівці, пофарбована кров'ю равлика, злягання — тертя відомих органів і викидання насіння, поєднане з особливими

спазмами. Такого роду уявлення, доходячи до сутності речей і осягаючи них, дають можливість побачити, які вони насправді. Так слід чинити все життя. Якщо будь-які речі здаються нам такими, що безумовно заслуговують на наше схвалення, слід оголити їх, осягнути всю їх суєтність і усунути ореол, що надається їм марнослів'ям. Бо ніщо не здатне так вводити в оману, як марнослів'я; і підводить воно тебе найбільше тоді, коли тобі здається, що ти переймаєшся найсерйознішою справою. Подивися-но, що говорить Кратет про самого Ксенократа.

14. Більшість людей захоплюються звичайно найбуденнішими речами, що відносяться до мертвої або рослинної природи, як ось: камінням, дошками, смоковницями, виноградними лозами, маслинами. Трохи більше розвинені люди захоплюються істотами одухотвореними: наприклад, чередами дрібної або великої худоби. Люди, що стоять на наступному щаблі розвитку — тим, що обдароване розумною душею, яка не має, однак, Вселенського характеру, але володіє спеціальними знаннями або ж якимись даруваннями, або навіть позбавлене їх: до цього відноситься володіння великою кількістю рабів. Той же, хто шанує душу розумно-вселенську і громадянську, не дивиться вже ні на що інше. Він найбільше переймається тим, як зберегти розумність і повагу до громадськості в своїй душі і

допомогти в тому ж своєму ближньому.

15. Одне поспішає до існування, інше поспішає з нього, і з того, що виникло, дещо вже зникло. Потік змін постійно оновлює світ, як невпинний плин часу постійно надає юність безмежній вічності. Що могло б стати для когось предметом шанування в цьому потоці явищ, які спливають, і на жодному з яких немає можливості зупинитися? Це було б схоже на те, якби хтось намислив уподобати одного з птахів, які пролітають повз — а той вже зник з очей. Так і життя кожного з нас — випаровування крові і вдихання повітря. Адже немає різниці між одноразовим забиранням і поверненням повітря (що робимо щомиті), і поверненням самої здатності дихання, отриманої тобою вчора або позавчора, під час народження, туди, звідки ти її висхідно отримав.

16. Цінне не власне видихання повітря, наявне і у рослин, і не вдихання його, чим володіють і худоба, і звіри, не здатність отримати ззовні уявлення і визначати вчинки прагненням, не стадне життя, і не харчування; все це нічим не краще зворотного виділення залишків їжі. Але що ж, нарешті, цінне? Прояв схвалення? Ні. Отже, і не прояв схвалення за допомогою мови; адже до цього, власне, і зводиться те добре ім'я, яке може дати натовп.

Отже, ти відрікся суєтної слави. Що ж

залишається цінного? Мені здається, діяльність, згідна з твоєю природою, і вірність їй — тобто саме те, на що спрямовані всі практичні вправи і мистецтво. Адже кожне мистецтво прагне до того, щоб його твори відповідали тій справі, для якої вони були створені: цього домагається і садівник, який піклується про виноградну лозу, і приборкувач коней, і псар. А до чого прагнуть виховання і навчання? Саме це і є цінним. І якщо щодо цього все йде гаразд, то ти вже не будеш мати потреби ні в чому іншому. Але ти не можеш відмовитися і від багатьох інших цінностей? В такому випадку ти не будеш володіти ні свободою, ні самозадоволенням, ні безтурботністю. Тобі, за необхідності, доведеться заздрити, ревнувати, підозрювати тих, які здатні відібрати у тебе речі, які, цінуються тобою, і плекати зло проти тих, які володіють ними. Взагалі, той, хто відчуває нестачу чогось з подібних речей, повинен знітитися і почати хулити богів. Якщо ж ти будеш дбайливо ставитися до власної душі і цінувати її, ти будеш задоволений самим собою, будеш у злагоді з людьми і погоджуватися з богами, тобто хвалити все, що вони пошлють і призначать тобі.

17. Елементи буття несуться вгору, вниз і зазнають кругообігу. Рух же чеснот не підлягає жодному з цих напрямків, але є щось більш божественне: вони просуваються вперед вірним,

хоча і важко осяжним шляхом.

18. Що роблять люди! Своїх сучасників, які живуть разом з ними, вони прославляти не бажають. А самі, тим часом, надзвичайно високо цінують славу у нащадків, яких вони ніколи не бачили і не побачать. Адже це майже те саме, що засмучуватися з приводу того, що предки не склали тобі шану.

19. Якщо щось тобі не підвладне, то не вирішуй, що воно неможливе для людини взагалі. Але якщо щось можливе для людини і властиве їй, то вважай, що воно доступне і тобі.

20. Під час гімнастичних вправ хтось подряпав тебе нігтем або ударом голови поставив синець. Ми не надаємо значення цьому, не ображаємося і не будемо надалі дивитися на нього, як на зловмисника, хоча і будемо берегтися його — не як ворога, або людини підозрілої — ми просто будемо спокійно поступатися йому шляхом. Нехай буде так і в іншому: багато чого не повинні ми вважати за провину тих, хто ніби змагається разом з нами на життєвій арені. Адже можна, як я сказав, ухилятися від зустрічей, не підозрювати і не ненавидити.

21. Якщо хтось може вочевидь довести мені, що я неправильно міркую або дію, то я з радістю змінюся. Бо я шукаю істини, від якої ще ніхто ніколи не зазнав шкоди. Зазнає же шкоди той, хто

закляк у своїй омані і невігластві.

22. Я виконую свій обов'язок. Ніщо інше не відволікає моєї уваги: це або щось неживе, або нерозумне, або заблукале, або ж не знає шляху.

23. До істот нерозумних і взагалі до всіх речей і предметів стався з великодушністю і гідністю, як істота, яка володіє розумом, ставиться до того, що не володіє ним. До людей же, як істот розумних, стався як до рівних. І завжди закликай богів. І нехай буде для тебе не важливо, скільки часу триватиме така діяльність. Досить і трьох годин.

24. Смерть зрівняла Олександра Македонського з його погоничем мулів. Бо вони або були поглинені потенціями світу, що несуть насіння майбутнього, або ж розпалися на атоми.

25. Подумай про те, скільки явищ виникає в тілі і душі кожного з нас протягом одного моменту часу, і ти не будеш дивуватися тому, як незрівнянно більше, вірніше, все співіснує в тому єдиному і цілому, яке ми називаємо світом.

26. Якщо хтось запитає у тебе, як пишеться ім'я «Антонін», то невже ж ти станеш називати кожна з букв, які його складають? А якщо на тебе будуть сердитися, чи будеш ти також сердитися в свою чергу? Хіба ти не перерахуєш спокійно і по черзі всі окремі букви? Пам'ятай же, що і кожен обов'язок складається з окремих моментів, які можна перерахувати. Саме їх і потрібно

дотримуватися — і то без метушливості, не відповідаючи роздратуванням, а належним чином виконуючи чергову справу.

27. Чи не є жорстоким не дозволяти людям прагнути того, що їм здається пристойним і корисним? Але, дратуючись через їх помилки, ти не дозволяєш їм цього.

Адже вони ж завжди прагнуть до того, що їм видається пристойним і корисним. — «Але насправді це не так». — Тоді повчай і вказуй, але не виходь із себе.

28. Смерть кладе межу здатності отримувати відчуття, які викликають в нас прагнення до роботи думки і служіння тілу.

29. Ганьба, якщо в тому самому житті, в якому тобі не відмовляється служити тіло, відмовилася б служити душа.

30. Не наслідуй Цезарів і не дозволяй собі захопитися: адже це буває. Намагайся зберегти в собі простоту, доброчесність, незіпсованість, серйозність, скромність, прихильність до справедливості, благочестя, доброзичливість, велелюбність, твердість щодо виконання належної справи. Вживи всіх зусиль задля того, щоб залишитися таким, яким тебе бажала бачити філософія. Шануй богів і дбай про благо людей. Життя коротке; єдиний же плід земного життя — благочестиві настрій і діяльність, згідні із

загальним благом. У всьому будь учнем Антоніна. Наслідуй його наполегливості в діяльності, згідної з розумом, врівноваженості, яка ніколи не зраджувала його, і благочестю, ясності його чола, ввічливості у зверненні, презирству до суєтної слави і завзяття під час пізнання речей. Він ніколи не проходив повз щось, не розглянувши його уважно і не віддавши собі в ньому ясного звіту. Як терпляче сприймав він несправедливі закиди, не відповідаючи на них тим самим! Як ні в чому не виявляв він необачності і який несприйнятливий він був до клевети! Як ретельно досліджував він характери і вчинки! Як далекий він був від бажання все паплюжити, від полохливості, підозрливості і софістики! Які скромні були його вимоги, коли поставало питання щодо приміщення, ложа, одягу, їжі, послуги, і який він був працьовитий і стриманий! Завдяки своєму простому способу життя він міг залишатися в одному місці до вечора, а природні потреби задовольняти лише в певні години. Який він був вірний і рівний у своїх дружніх стосунках! Як терпляче вислуховував він тих, котрі відверто висловлювалися проти його думки, і як радів, якщо хтось пропонував краще! Який він був благочестивий і в той же час чужий забобонам! Нехай свою останню годину ти зустрінеш з такою ж спокійною совістю, як він!

31. Прокинься і отямся! Коли прокинешся і

переконаєшся, що тебе турбували тільки сни, ти знову отямся і дивись на все, що відбувається, так само, як ти щойно дивився на снобачення.

32. Я складаюся з тіла і душі. Для тіла все байдуже, бо воно нездатне до відмінності. Для душі ж байдуже все те, що не є її дія. А всі її дії залежать від неї самої. Але й з дій — лише ті, що мають відношення до теперішнього. Бо майбутнє і минуле — байдужі.

33. Праця для руки і ноги не суперечать природі, доки рука і нога роблять те, що їм властиво. Так само і праця для людини, як людини, не суперечить природі, доки людина робить те, що властиво людині. Адже якщо вона не вступає в протиріччя з природою, то вона і не є зло.

34. Скільки насолод отримали грабіжники, розпусники, батьковбивці, тирани?

35. Чи не помічаєш ти, що прості ремісники, пристосовуючись певною мірою до смаку невігласів, натомість міцно тримаються розуму свого мистецтва і не відступають від нього? Чи не жахливо, що архітектор або лікар більше шанують розум свого мистецтва, ніж людина свій власний розум, спільний у нього з богами!

36. Азія, Європа — тільки куточки світу, весь океан — крапля в світі, гора Афон — брила землі в світі. Все справжнє — мить вічності. Все мізерно, непостійно, підлягає зникненню. Все виходить від

одного загального керівного початку безпосередньо або ж через необхідний зв'язок. І паща лева, і отрути, і все шкідливе, як колючки або твань, є властивість досконалого і прекрасного. Не уявляй же, що воно чуже тому, що ти шануєш, але постійно повертайся думкою до джерела всього.

37. Хто бачив сьогодні, той уже бачив усе, що було протягом вічності, і все, що ще буде протягом безмежного часу. Бо все однорідно і одноманітно.

38. Частіше розміркуюй про зв'язок всіх речей, що знаходяться в світі, і про їхні взаємини. Бо всі вони ніби переплетені між собою і тому знаходяться в співдружності один з одним, слідуючи один по одному в певному порядку. Це пояснюється безперервністю руху, загальною узгодженістю і єдністю сутності.

39. Пристосовуйся до обставин, що випали на твою долю. І від щирого серця люби людей, з якими тобі судилося жити.

40. Всіляке знаряддя, пристосування, начиння будуть в гарному стані, якщо будуть виконувати справу, заради якої вони створені, хоча той, що створив ці предмети, і не знаходиться між них. Що ж стосується речей, створених природою, то творча сила знаходиться всередині їх і перебуває з ними. Тому їй слід особливо шанувати і бути впевненим, що якщо ти будеш поводитись згідно її бажанням,

то все буде тобі до душі. Так само і все, що належить до Цілого, до душі йому.

41. Якщо ти вважаєш щось за благо чи за зло, не залежне від твого вибору, тобі доведеться за наявність подібного зла або відсутність блага звертатися з докорами до богів і ненавидіти людей, які дійсно є причиною зла або відсутності блага, або ж лише підозрювані в цьому. За такого ставлення до подібних речей нам доведеться багато в чому чинити несправедливо. Якщо ж ми будемо вважати благом або злом тільки те, що залежить від нас самих, то не буде ніякої причини звинувачувати бога або оголошувати війну людям.

42. Усі ми сприяємо єдиній спільній меті: одні зі знанням і розумінням, інші несвідомо. Тому, думаю я, Геракліт і каже, що й сплячі також діють і сприяють тому, що відбувається в світі. Але кожен сприяє на свій лад: і розгнuzданий хуліган, і той, хто намагається протидіяти тому, що відбувається і усунути його. І такі люди потрібні світу. Отже, тобі належить вирішити, до кого себе зарахувати. Той, хто править Цілим, все одно використовує тебе належним чином і наверне тебе на одного з тих, хто сприяє і співучасника. Але нехай твоя участь не буде подібною до того поганого і дурного вірша в драмі, про який згадує Хрісіпп.

43. Хіба Сонце береться за справу дощу або Асклепій за справу Деметри? А світила? Чи не

різняться вони між собою і не сприяють вони водночас один одному?

44. Якщо боги переймалися якимось наміром щодо мене і того, що має статися зі мною, то їхній намір прекрасний. Адже бога, позбавленого намірів, важко і помислити. А з якої причини повинні вони були б прагнути заподіяти мені зло? Який зиск від цього їм або Цілому — предмету їх найбільших турбот? Якщо ж вони не мали жодних намірів щодо мене особисто, то, звичайно, мали щодо Цілого. У такому випадку я повинен вітати і любити свою долю, як з'єднаний необхідним зв'язком з Цілим. Якщо ж у богів взагалі немає жодних намірів (проте, така віра суперечила б благочестю), то не будемо ані складати жертви, ані молитися, ані клястися — не будемо, врешті, робити нічого такого, що ми робимо, як люди, переконані в існуванні богів і в їх спілкуванні з нами. Але якщо навіть у богів немає ніяких намірів щодо нас, то я сам можу мати наміри щодо самого себе — і повинен розглянути, що мені корисно. Кожному корисно те, що згідне з його властивістю і природою. Моя природа — природа істоти розумної і громадянської. Для мене, як Антоніна, Град і Вітчизна — Рим, як для людини — весь світ. І тільки корисне цим двом батьківщинам є благо для мене.

45. Те, що відбувається з кожним з нас,

корисно Цілому — цього достатньо. Але за умови уважного спостереження можна переконатися і в тому, що взагалі все, корисне для однієї людини, корисно й іншим людям. Корисне слід розуміти у більш широкому сенсі, поширюючи його і на речі байдужі.

46. Постійне повторення вистав в амфітеатрі і тому подібних місцях може врешті-решт огиднути, а одноманітність зробить видовище набридливим. Те ж доводиться терпіти і все життя. Бо і вгорі, і внизу — все одне і те ж, і з одного і того ж. Але доки?

47. Постійно думай про смерть різного роду людей, які присвятили себе різним заняттям, які належали до різних племен, і дійди таким чином до Філістіона, Феба, Оріганіона. Потім згадай інших. І нам доведеться відправитися туди ж, куди відійшло стільки красномовних ораторів, стільки знаменитих філософів — як Геракліт, Піфагор, Сократ, стільки героїв давнини, а за ними стільки воєначальників і тиранів; також Євдокс, Гіппарх, Архімед та інші люди, даровиті, піднесеного способу думок, працьовиті, вправні, впевнені в собі, і навіть такі викривачі марноти і скороминущості людського життя, як Меніпп і йому подібні. Всі вони — пам'ятай про це — вже давно лежать в землі. Що в цьому жахливого для них? А що для тих, імена яких вже зовсім забуті? Лише одне дійсно цінне:

прожити життя правдиво і справедливо, зберігаючи доброзичливість щодо людей навіть брехливих і неправедних.

48. Якщо ти хочеш здобути собі радість, то подумай про чесноти людей, з якими ти живеш. Один відрізняється діловитістю, інший скромністю, третій щедрістю, інший ще чимось. Ніщо не породжує такої радості, як вид чеснот, що вивляються в звичаях людей, котрі живуть з нами і зустрічаються в більш-менш тісному єднанні. Тому завжди май образ чеснот перед очима.

49. Хіба ти досадуєш на те, що в тобі стільки-то вазі, а не в сто разів більше? Точно також не журися щодо того, що тобі судилося прожити певну кількість років, а не більше. Задовольняйся призначеним тобі часом, як задовольняєшся даною тобі сутністю.

50. Спробуй переконати їх. Дій навіть всупереч їх волі, якщо це продиктоване розумною справедливістю. Якщо ж хто заподіє насильство проти тебе, то шукай притулку в задоволенні самим собою, в спокої духу і скористайся перешкодою для прояву іншої чесноти. І пам'ятай, що твоє прагнення завжди умовно, і ти не домагаєшся нічого неможливого. Але чого ж саме домагаєшся ти? Тільки прагнення, яке співпадає з чеснотою. Тож його ти досягнеш, якщо навіть те, до чого ти прагнув, залишиться нездійсненим.

51. Честолюбець бачить своє благо в чужій дії. Відданий насолоді — у отриманій насолоді. Розумна ж людина — у своїй діяльності.

52. Цілком можливо не складати собі ніякого переконання з приводу чогось і позбавити душу тривоги. Бо власне речі, за своєю природою, не беруть участі в складанні наших суджень.

53. Привчай себе уважно ставитися до слів інших людей і намагайся за можливості осягнути душу того, хто висловлюється. Але що тобі там робити?

54. Те, що не дає користі вулику — не дасть користі і бджолі.

55. Якби матроси надумали сварити того, хто їх годує або хворі — лікаря, то кого б вони стали слухати? Або як міг би перший домогтися порятунку для тих, які разом плывуть, а другий — одужання хворих?

56. Скільки людей, з якими я разом прийшов у світ, вже залишили його!

57. Тому, хто страждає на розлиття жовчі, здається гірким мед; хто страждає на сказ — боїться води, а дітям здається прекрасним м'яч. На що ж я буду гніватися? Чи ти думаєш, що омана менш здатна до викривлення свідомості, ніж розлиття жовчі у хворого або отрута у тому, хто страждає на сказ?

58. Ніхто не може перешкодити тобі жити

згідно розуму твоєї природи, і ніщо не відбувається всупереч розуму загальної природи!

59. Що являють собою ті, яким люди бажають сподобатися, і заради яких вигод, і за допомогою яких вчинків люди бажають сподобатись? Як швидко поглинає все вічність, і скільки вже вона поглинула!

Сьома книга

1. Що таке порок? Те саме, що ти вже часто бачив. І що б не сталося, завжди будь готовий сказати: «Адже це те саме, що я вже часто бачив». Взагалі, куди не подивися, всюди знайдеш одне і те ж: воно становить зміст історії Давньої, Середньої і Нової, до нього ж зводиться нині життя держави і окремих домогосподарств. Немає нічого нового: все і буденно, і короткочасно.

2. Що могло б звести нанівець основоукладення, окрім згасання відповідних їм уявлень? Проте, тобі підвлано завжди знову викликати до життя ці уявлення. Я можу скласти собі про даний предмет належне переконання. А якщо так, то через що ж мені перейматися? Те, що поза моєю душею, не має конче ніякого відношення до моєї душі. Засвой це — і ти на правильному шляху. Ти можеш ще воскреснути. Дивись же знову на речі так, як ти дивився колись: в цьому і є

воскресіння.

3. Суєтні турботи щодо зовнішнього блиску, сценічні уявлення, придбання черед дрібної і великої худоби, бої гладіаторів, бійка цуценят за кістку, яку їм кинули, і риб за корм в копанці, копітка робота мурах, біганина переляканих мишей, рухи ляльок, що їх смикають за мотузочку — все це явища з одного ряду. Серед усього цього слід зберігати доброзичливість, без зарозумілості, але не випускати з уваги, що цінність кожної людини визначається цінністю предметів його устремлінь.

4. Під час кожної промови слід звертати увагу на те, що говориться, за кожного устремління — на те, що з цього виходить. У першому випадку потрібно стежити за змістом, у другому перш за все дивитися на мету, що її треба досягти.

5. Чи вистачить моїх душевних сил для цього або ж ні? Якщо вистачить, то я скористаюся ними для справи, як таким знаряддям, яке надане мені природою Цілого. Якщо ж не вистачить, то я поступлюся цією справою тому, хто зможе її краще виконати, якщо тільки вона не є моїм обов'язком, або ж зроблю, що зумію, закликавши на допомогу того, хто, скориставшись крім іншого, і моїм розумом, здійснить необхідне нині для загального блага. Бо, чи роблю я що-небудь власноруч або за допомогою іншого, прагнути слід лише того, що потрібно загальному благу і згідне з ним.

6. Скільки людей, колись прославлених, нині поринули у забуття! А скільки тих, що прославляли їх, вже давно в могилі?

7. Не соромся вдаватися по допомогу інших. Тобі належить виконати своє завдання, подібно воїну під час штурму стін. Що, якщо ти, внаслідок кульгавості, не зможеш один залізти на стіну, а за допомогою інших це могло б тобі вдатися?

8. Нехай не турбує тебе майбутнє! Адже ти досягнеш його, якщо це буде потрібно, якщо володітимеш тим же розумом, яким ти користуєшся в сьогодні.

9. Все сплетено одне з одним, усюди божественний зв'язок, і навряд чи знайдеться щось, чуже всьому іншому, бо все об'єднано загальним порядком і служить до прикраси одного і того ж світу. Адже з усього складається єдиний світ, все пронизує єдиний бог, єдина сутність всього, єдиний закон, єдиний і розум у всіх розумних істотах, єдина істина, якщо тільки єдиною є досконалість для всіх істот одного і того ж роду і причетних одному і тому ж розуму.

10. Все матеріальне дуже швидко зникає у світовій сутності, кожний причинний початок дуже швидко поглинає світовий розум. І пам'ять про все не менш швидко знаходить могилу у вічності.

11. Для розумної істоти одна і та ж дія погоджується і з природою, і з розумом.

12. Потрібно бути правим, а не виправлятися.

13. Так само, як існує співвідношення між органами суцільного і єдиного тіла, таке ж існує і між розумними істотами, розділеними простором, проте, створеними для співучасті в єдиній справі. Ця думка глибше опанує тобою, якщо ти будеш часто говорити собі, що ти є часткою цілого, що складається з розумних істот. Якщо ж ти назвеш себе окремою частиною, то не будеш любити людей щиросердо, і діяльність на благо інших не дасть тобі остаточного задоволення. У цій діяльності ти будеш бачити тільки свій обов'язок, а не своє власне благо.

14. Нехай із тим, що може зазнати впливу від чогось, що надходить ззовні, відбувається що завгодно; те, що потерпає, хай і буде скаржитися, якщо забажає. Я ж, якщо не буду переконаний, що те, що трапилося — зло, не зазнаю шкоди. Водночас, не бути переконаним — залежить від мене самого.

15. Хто б що не робив або не говорив, я повинен залишатися хорошою людиною. Так золото, смарагд або пурпур могли б сказати: «Що б хто не говорив або не робив, а я повинен залишитися смарагдом і зберегти своє забарвлення».

16. Панівне начало не може стати причиною власної розгубленості, не породжує у собі ані

переляку, ані журби. Якщо ж хтось сторонній спробує усунути його або заподіяти йому смуток, то це його справа. Панівне начало свідоме і не порине до такого стану. Тіло нехай саме піклується, щоб не перетерпіти від чогось, і може повідомити, якщо щось трапиться. Душа ж, що вона здатна боятися і засмучуватися, завдяки уяві, яка навіює їй, збереже спокій у разі, якщо ти змусиш її відкинути подібну уяву. Панівне начало саме собою нічого не потребує, якщо тільки саме не порушить у собі потреби. Тому воно не знає ні хвилювань, ні перешкод, якщо не створить їх для самого себе.

17. Блаженствувати — означає володіти благим генієм і панівним началом, виповненим блага. Що ж ти тут робиш, уяво? Піди ж геть, заради богів, так само як і прийшла, ти не потрібна мені! Ти з'явилася внаслідок застарілої звички. Я не гніваюся на тебе, тільки йди геть.

18. Чи боїться хтось змін? Але що може виникнути без зміни? Що більш властиве природі Цілого? Міг би ти сам користуватися лазнею, якби дерево під час згоряння не було б здатне до зміни? Міг би ти харчуватися, якби їжа не була здатна до зміни? А що взагалі із корисного могло б відбутися без зміни? Невже ти не бачиш, що зміна, якої ти зазнаєш, цілком подібна згаданим, і що вона водночас необхідна для природи Цілого?

19. Всі тіла несуться серед світової матерії, як

в стрімкому потоці; вони тісно пов'язані з Цілим, діючи згідно з ним, подібно частинам тіла людини, в їх відповідності одне з одному.

Скільки Хрисиппів, скільки Сократів, скільки Епіктетів поглинула вже вічність! Нехай ця думка живе в твоїй голові з приводу кожної людини і кожної речі.

20. Мене цікавить тільки одне: як би не зробити того, що не відповідає природі людини, не вчинити невідповідним природі чином, не діяти в розбіжності з нею у цей момент.

21. Скоро ти забудеш про все, і все, в свою чергу, забуде про тебе.

22. Людині властиво любити і помилятися. Ти осягнеш це, якщо опануєш думкою, що інші подібні до тебе, а грішать через невідання і проти своєї волі. Ще трохи, і тебе, і їх наздожене смерть. Ніхто з них — це найголовніше — не заподіяв тобі шкоди, бо не зробив твою душу гіршою, ніж вона була до того.

23. Для природи Цілого вся світова сутність подібна воску. Ось воно зліпило з неї конячку; зламавши її, воно скористалося її матерією, щоб виліпити деревце, потім людину, потім ще щось. І все це існує лише найкоротший час. Для скриньки немає нічого жахливого в тому, щоб бути розібраною, як і в тому, щоб бути складеною.

24. Обличчя, спотворене гнівом — жахливе і

протиприродне. Якщо такий вираз обличчя повторюється часто, воно ніби знищує людську подобу, гасить цей світоч, так що жодним чином не можна її відновити. З цього можна зрозуміти, що гнів суперечить розуму.

Якщо ми позбавимося здатності усвідомлювати помилки, то для чого власне жити?

25. Природа-вседержителька скоро змінить все те, що ти бачиш, і з його сутності створить щось інше, а потім і ще щось нове, щоб вічно юним перебував світ.

26. Якщо хто виступив проти тебе, негайно дай собі звіт, через які уявлення про добро і зло він це зробив. Зрозумівши це, ти не будеш жаліти його і не станеш ні дивуватися, ні гніватися. Якщо ваші погляди на добро збігаються, ти повинен пробачити його, а якщо розбігаються, то легше зберегти доброзичливість щодо того, хто щиро помиляється.

27. Не думай про те, чого у тебе немає, як про таке, що належить тобі. Вибери з того, чим володієш, найбільш цінне і зрозумій, скількох зусиль коштувало б його придбання, якби його у тебе не було. Але остерігайся, щоб, зосередивши увагу на цьому, ти не переоцінив його значення і не позбувся спокою духу в разі його можливої втрати.

28. Зосередься у самому собі. Розумне і керівне начало за природою таке, що задовольняється собою в своїй праведній діяльності

і спокою, що виникає з неї.

29. Викоріни уяву. Поклади край потягу до будь чого. Не виходь за межі сьогодення. Пізнай те, що відбувається як з тобою, так і з іншими. Розклади і поділи всі предмети на початок причинний і початок матеріальний. Думай про останню годину. Дозволь чужим помилкам залишатися там, де вони мали місце.

30. Намагайся проникнути думкою в сенс мови. І нехай твоя думка заглиблюється у те, що виникає і діє.

31. Простота, скромність і байдужість до того, що лежить між чеснотою і пороком — нехай служить тобі прикрасою. Люби рід людський. Корися богу. Адже поет каже: «Все згідне з законом». «А що, як існують самі лише елементи?» — Достатньо пам'ятати, що все згідне із законом.

32. Про смерть: або все розсіється, якщо все атомістично, або згасне і зміниться, якщо все єдине.

33. Про страждання: якщо воно нестерпне, то смерть не забариться скоро покласти йому край, якщо ж воно тривале, то його можна стерпіти. Душа зберігає свій світ силою переконання, і панівний початок не стає гірше. Органи, вражені стражданням, нехай заявляють про це, якщо можуть.

34. Про славу. Вдивися в образ думок честолюбців: який він є, і яке те, до чого вони

прагнуть, а чого уникають. На березі морському один шар піску накриває інший і приховує його під собою. Так само і в житті: колишнє, те, що було раніше, дуже швидко зникає під тим, що настає слідом за ним.

35. Слова Платона: «Чи думаєш ти, що для душі піднесеної і з об'ємним поглядом, весь час і все суще, життя людське здається чимось значним? — «Це неможливо», — сказав він. «Отже, і смерть подібна людина не вважатиме за щось жахливе? — «Аж ніяк ні».

36. Слова Антисфена: «Робити добро і зажити водночас поганої слави — в цьому є щось царське».

37. Ганьба, якщо особа, слухняно до велінь душі набуває вигляду і виразу, відповідних до них, а сама душа не в змозі надати собі належний вигляд і вираз.

38. Що є користі гніватися на речі? Байдуже до наших почуттів речам...

39. Будь і богам безсмертним, і нам, земнородним, відрадою.

40. Не можна, щоб в день свій життю не було ужинку, як стиглому колосу — не жив цей, не помер такий.

41. Хоч би мене з двома дітьми забули ви, Царі небес, все ж розум є і правда в тому.

42. Мені супутниця — правда; зі мною добро.

43. Нехай не захоплює тебе ні чужий відчай,

ні радість.

44. Слова Платона: «На це я надам справедливе заперечення.» «Не добре ти міркуєш, любий друже, якщо думаєш, що ділова людина повинна враховувати можливість залишитися в живих або померти, а не вбачати в своїй дії тільки те, справедливо чи несправедливо вона діє і чи гідно це людини гарної або поганої».

45. «Отжен, такий, мужі Афінські, справжній стан речей». Якщо хто сам собі призначив відому посаду, вважаючи її найкращою, або ж був призначений на таку начальником, то повинен і залишатися на ній, навіть наражаючись на небезпеку і не рахуючись ні з чим: ні зі смертю, ні з будь-чим іншим, крім ганебного».

46. Але, мій любий, опануй думку, чи є благородним і добрим щось інше, ніж порятунок чужого або свого життя. Адже справжній чоловік повинен бажати не того, щоб прожити стількись часу, і не повинен чіплятися за життя, а, поклавшись в цьому на бога і повіривши жінкам, що від долі не підеш, повинен думати лише про те, яким чином прожити якнайкраще той час, який судилося жити.

47. Спостерігай рух світил, як такий, що бере участь в ньому, і постійно розмірковуй про перехід елементів одне в одне. Бо подібні уявлення очищають від бруду земного життя.

48. Чудові слова Платона: «Хто робить предметом своїх промов людину, той повинен ніби з вершини гори оглянути все земне: збіговиська, походи, польові роботи, шлюби, розлучення, народження, смерті, галасливі судочинства, пустелі, різні племена варварів, святкування, похорони, ярмарки, змішання різнорідного і все, складене з протилежностей».

49. Озирнися на минуле: скільки переворотів пережили вже держави! Можна передбачити і майбутнє. Адже воно буде абсолютно на такий кшталт і не вийде з ритму того, що відбувається нині. Тому й байдуже, чи будеш ти спостерігати людське життя протягом сорока років або ж протягом десяти тисяч років. Бо що побачиш ти нового?

50. Все назад притече: що виростила земля, повернеться на прах; натомість Небесний посів, від землі вознесений, розквітне в небесах.

Це — або розкладання сплетених між собою атомів, або подібне ж розсіювання бездушних елементів.

51. Вином і делікатесами, зіллями чарівними вважають за можливе відвести від гирла смерті днів річище.

Коли вихор від богів налетить, ми повинні тяжкої праці зазнати без нарікання.

52. Є люди, які перевершують тебе в

мистецтві боротьби. Але нехай ніхто не перевершить тебе у відданості загальному благу, в скромності, в покірливості всьому, що відбувається, в поблажливості до помилок ближніх.

53. Де є можливість діяти відповідно до розуму, загальним богам і людям, — там немає нічого жахливого. Бо, де можливо досягти користі шляхом діяльності, яка вірно спрямована і відповідає нашому устрою — там не слід побоюватися жодної шкоди.

54. Усюди і завжди тобі підвладне задовольнятися благочестиво своїм наявним жеребом, і ставитися справедливо до оточуючих тебе людей, і досліджувати уважно наявні уявлення, щоб не потрапило до них нічого невідповідного.

55. Не вважай на панівне начало інших людей, а спрямовуй свій погляд туди, куди веде тебе природа — природа Цілого — на те, що трапиться з тобою, і що визначить твоя природа для того, що належить тобі робити. Сутності кожного належить робити те, що відповідає його устрою. Але всі нерозумні істоти, внаслідок свого ладу, призначені для розумних істот (як і всюди менш досконале — для більш досконалого), розумні ж істоти призначені одна для одної. Тому перше місце в ладі людини займає її суспільність. Друге — невіддатність щодо станів, які відчують тілом; бо руху розумному і духовному властиво

відмежовуватися і ніколи не здаватися перед рухом почуттів і прагнень — останні суть руху тварини, духовне ж бажає панувати і не бути підкореним ними, що і справедливо, оскільки воно за природою має користуватися всіма ними. Як третє в ладі розумної істоти, слід зазначити захист себе від необачності і омани. Отримавши все це, панівний початок має йти своїм прямим шляхом, володіючи тим, що належить до його складу.

56. Уяви, що ти вже помер, що жив тільки до теперішнього моменту, і тому час життя, що залишається, і яке ти отримуєш понад очікування, проживи згідно з природою.

57. Люби тільки те, що трапляється з тобою і визначено для тебе. Бо що могло б більше відповідати тобі?

58. Що б не сталося, май перед очима тих, з якими сталося те ж саме, і які піддавалися з цього приводу гніву, подиву, скаржилися. Де вони зараз? Ніде. Отже, і ти хочеш уподібнитися їм? Чи, навпаки, хочеш залишити ці чужі тобі рухи тим, хто їх викликає, і тим, хто зазнає їх, а всі свої помисли спрямувати на те, щоб використовувати і те, і інше? Використовувати ти можеш чудово, коли не маєш нестачі матеріалу. Тільки будь уважний до себе і бажай бути чудовим у всьому, що робиш. І пам'ятай, що і в тому, і в іншому випадку матеріал діяльності є щось байдуже.

59. Дивись всередину себе. Всередині джерело добра, яке ніколи не виснажитья, якщо ти не перестанеш доглядати його.

60. І тіло повинно мати певну поставу, не бути метушливим ні в русі, ні в жестах. Адже душа відбивається на обличчі, надаючи йому розумність і благовидність — того ж можна вимагати і від усього тіла. Але дотримуватися всього цього варто, зберігаючи природність.

61. Мистецтво життя більше нагадує мистецтво боротьби, ніж танців. Воно вимагає готовності і стійкості в ставленні до раптового і непередбачуваного.

62. Постійно думай про те, які є ті люди, визнання яких ти домагаєшся, і який їх панівний початок. І ти не будеш ні звинувачувати їх за несвідомі гріхи, ні потребувати їх визнання, якщо зазирнеш в джерело їх переконань і прагнень.

63. «Кожна душа, — каже він, — позбавляється істини поза своєю волею». Але так само позбавляється і справедливості, і розсудливості, і доброзичливості, і всього іншого подібного. Надзвичайно необхідно постійно думати про це, бо тоді ти будеш поблажливо ставитися до всіх.

64. За кожного страждання згадай негайно про те, що воно не ганебне і не робить душу, яка керує всім, гіршою, бо воно не діє згубно ні на її

розумність, ні на її громадськість. У більшості страждань можеш закликати на допомогу слова Епікура: «Це страждання не нестерпне і не вічне, якщо тільки ти будеш пам'ятати про його межі і не будеш нічого домислювати від себе». Пам'ятай також про те, що багато тяжкого для нас тотожне зі стражданням, хоча ми і не помічаємо цього, як, наприклад, сонливість, спека, нудьга. Тому, якщо ти обтяжуєшся чимось подібним, то скажи самому собі: «я не переможу страждання».

65. Намагайся навіть щодо нижчих істот не відчувати тих почуттів, які люди відчувають один до одного.

66. Звідки нам знати, чи був Сократ вищий за Телавга за своїм внутрішнім строем? Адже для цього недостатньо знати, що Сократ помер більш славною смертю, що він з великим успіхом викривав софістів, що він виявив велику витривалість, проводячи ночі на морозі, і, мабуть, бвище благородство, коли відмовився виконати наказ про затримання Льва Саламінца, і що він гідно крокував вулицями; до речі, правдивість всього цього може бути піддана великому сумніву. Але слід розглянути, якою душею володів Сократ, чи міг він задовольнятися справедливістю у ставленні до людей, благочестям у ставленні до богів, чи не нарікав він щодо зіпсованості людей, чи не потурав чимось невігластву, чи не дивився

на дароване йому природою Цілого як на щось чуже, або обтяжувався їм, як чимось нестерпним, і чи не прив'язував свій розум до станів тіла.

67. Природа не так вже тісно пов'язала тебе з тілом, щоб ти не міг змусити його знати своє місце і натомість керуватися розумом. Адже цілком можливо стати богоподібною людиною, залишаючись нікому не відомим. Завжди пам'ятай про це, а також про те, що блаженне життя вимагає небагато чого. І якщо ти втратив надію стати діалектиком або фізиком, то не повинен покинути піклування про те, щоб бути вільним, відданим загальному благу і слухняним богу.

68. Живи покійно, перебувай у необтяженій душевній рівновазі, якщо навіть всі люди дошкуляють тобі всілякими докорами, а дикі звірі терзають безсилі члени твоєї тілесної оболонки. Що, насправді, може перешкодити душі зберегти, незважаючи на все це, свій внутрішній світ, справжнє судження про все навколишнє і готовність використовувати те, що припадає на її долю? Здатність судження тут ніби звертається до події: «Такий ти за своєю сутністю, хоча люди і вважають тебе чимось іншим». Здатність використання звертається до нього ж: «Я шукала тебе, бо все сьогодення є для мене матеріалом розумної і громадянської чесноти, все, що є в Цілому — мистецтва людського або Божого. Бо все,

що має відношення до Бога або людини, не є чимось новим і неприйнятним, а є знайомим і легким».

69. Досконалість характеру виявляється в тому, щоб кожен день проводити, як останній у житті, бути чужим суєтності, бездіяльності, лицемірства.

70. Безсмертні боги не дратуються з того, що їм протягом такого довгого часу доводиться мати справу з такою безліччю настільки поганих істот; навпаки, вони всіляко піклуються про них. Твій же кінець вже близький, а ти втрачаєш терпіння, хоча є однією з таких істот!

71. Смішно, намагаючись уникнути чужої порочності (що неможливо), не намагатися уникнути своєї власної — що цілком можливо.

72. Те, що розумна і громадянська здатність має за нерозумне і таке, що суперечить суспільному, те ж вона обгрунтовано вважає нижчим від своєї гідності.

73. Якщо ти зробив добро, а інший відчув добро, то чого ж ти, уподібнюючись дурням, прагнеш ще до чогось третього, на кшталт слави доброї людини або нагороди?

74. Ніхто не втомлюється отримувати користь. Користь пов'язана з дією, згідною з природою. Не втомлюйся отримувати користь, надаючи її!

75. Колись прагнення природи Цілого було

спрямоване до створення світу. Нині ж або все відбувається в силу необхідного зв'язку, або ж і найбільш цінне, предмет особливого устремління керівного початку світу, залишене напризволяще. Якщо ти будеш пам'ятати про це, то багато до чого поставишся спокійніше.

Восьма книга

1. Те, що ти не можеш прожити все життя так, як гідно філософа, або прожити так літній вік — це і тобі самому, і іншим доказ, який ти далекий від філософії, а це також відвертає від марнославства.

Ти заплямував себе настільки, що нелегко зажити слави філософа, і цьому протидіє твоє становище. Але якщо ти дійсно пізнав, в чому суть, то зречися всього демонстративного і будь задоволений, якщо тобі вдається провести залишок життя в злагоді з бажаннями твоєї природи. Подумай про ці бажання, нехай ніщо інше не відволікає тебе. Ти робив багато спроб, блукав багатьма шляхами, але ніде не знайшов благого життя. Ні в силогізмах, ні в славі, ні в насолоді, ніде. Але де ж воно? У тому, щоб виконувати вимоги людської природи. Яким же чином ти їх виконаєш? Якщо у тебе будуть тверді основи, які визначають всі прагнення і вчинки. У чому їх суть? Вони стосуються розуміння добра і зла. Згідно з

ними, ніщо не буде для людини добром, якщо не сприяє справедливості, розсудливості, мужності, і свободі. Ніщо не можна назвати злом із того, що не протидіє цьому.

2. Здійснюючи будь-яку дію, запитай себе: «яке значення вона матиме для моєї власної природи? Чи не доведеться каятися за цю дію?».

Ще трохи, і я вже мертвий, і все для мене зникне. Якщо моя справжня діяльність гідна істоти розумної, суспільної, яка підкоряється тому ж закону, що і бог, то чого ще мені бажати?

3. Що являють собою Олександр, Гай (Юлій Цезар) і Помпей порівняно з Діогеном, Гераклітом і Сократом? Ці останні заглиблювались у сутність речей, з огляду на причини і з огляду на матерію, і їх керівний початок в завжди залишався вірним самому собі. А скільки турбот було у перших, і від чого тільки вони не залежали!

4. Люди будуть робити одне і те ж, як ти не переймайся.

5. Перш за все не бентеж свого спокою. Адже все згідно з природою Цілого; ще трохи часу, і ти будеш ніщо і ніде, як і Адріан, і Август. Потім, зосередившись на своїй справі, опануй нею, і пам'ятай про те, що тобі належить бути хорошою людиною, і про те, якими є вимоги людської природи. Неухильно виконуй ці вимоги і говори так, як тобі здається найбільш відповідним

справедливості; дотримуйся доброзичливості і скромності, уникай лицемірства.

6. Природа цілого виконує таке, щоб те, що існує в одному місці, перемістити в інше, змінити його, вилучити звідси і додати туди. Все підлягає зміні і тому марно побоюватися, щоб не сталося чогось нового. Все відбувається, як зазвичай, і доля всього однакова.

7. Природа кожної істоти задоволена, якщо знаходиться на правильному шляху. Природа ж розумної істоти на правильному шляху, якщо не погоджується ні з брехнею, ні з плутаниною уявлень, якщо спрямовує прагнення виключно на загальне благо, а схильність і відразу має тільки до того, що залежить від нас самих, і без нарікань розуміє все, призначене їй спільною природою. Адже вона є частиною загальної природи, подібно до того, як природа листа є частиною природи дерева. Різниця тільки в тому, що природа листа є частиною природи, позбавленої почуттів і розуму, і може зіткнутися з перешкодами, природа ж людини є частиною природи, яка не знає перешкод, природи розумної і справедливої; ця природа залучає все до участі в часі, матерії, причинності, діяльності, подіях, дотримуючись рівності і керуючись гідністю. Але ти переконаєшся в цьому, порівнюючи між собою не окремі властивості, а сукупність властивостей однієї істоти з сукупністю

властивостей іншої.

8. Ти позбавлений можливості читати. Але ти не позбавлений можливості упокорювати гординю, долати насолоду і страждання, зневажати суєтну славу, не гніватися на людей бездушних і невдячних, більше того, навіть піклуватися про них.

9. Нехай ніхто надалі не почує від тебе скарг ні на придворне життя імператорського двору, ні на твоє власне.

10. Каяття є докір, звернений до самого себе за те, що прогаяв щось корисне. Корисне ж неминуче є добре, і в якомусь сенсі є предмет турботи з боку чудової і хорошої людини. Але така людина не стане бідкатися з приводу того, що змарнувала випадок отримати насолоду. Отже, насолода не є ні корисне, ні добре.

11. Що є даний предмет сам собою, за властивою йому будовою? — Який він з боку сутності і матерії? — Який з боку причинності? — Яке його призначення у світі? — Скільки часу він існує?

12. Коли ти з небажанням повстаєш від сну, згадай, що, згідно властивій тобі будові і людській природі, твоє призначення — бажання загального блага; сон же є щось притаманне також нерозумним істотам. Те, що згідне з природою кожного, те йому найбільш личить, найбільш відповідає, навіть найбільш для нього привабливе.

13. Постійно і, наскільки можливо, під час складення кожного уявлення застосовуй вчення фізики, етики і діалектики.

14. Із ким би тобі не довелося зіткнутися, негайно звернися до себе так: «Які основоположення цієї людини щодо добра і зла? «Якщо у нього є якісь певні основоположення щодо насолоди і страждання та їх причин, а також щодо слави, безславності, смерті, життя, то в його вчинках ніщо не може здатися мені дивним і незрозумілим. До того, мені слід також пам'ятати, що він змушений чинити в такий спосіб.

15. Пам'ятай, що, так само, як безглуздо дивуватися, що смоковниця вирощує смокву — так само безглуздо дивуватися, що навколишній світ виробляє щось, що виробляти йому властиво. Адже недоречно лікарю і корабельнику дивуватися, якщо якась людина дістала лихоманку, або якщо здійснюється зустрічний вітер.

16. Пам'ятай, що зміна власної думки і згода з тим, хто вказує на правильний шлях, аж ніяк не применшують свободи. Адже це також твоя ж діяльність, що здійснюється згідно твоєму ж розуму.

17. Якщо це залежить від тебе, то навіщо ти робиш це? Якщо від іншого, то до кого звертаєшся з докорами? До атомів чи богів? І те, й інше гідне божевільного. Ні на що не слід нарікати. Якщо

можеш, виправ того, хто діє; якщо не можеш, виправ хоча б саму справу. Якщо ж і це неможливо, то яка для тебе користь від нарікань? Даремно нічого не слід робити.

18. Те, що порає, не випадає зі світу. Якщо ж воно залишається тут, то змінюється тут і розпадається на елементи — ті ж, що й самого світу, і твої. Змінюються і самі елементи, але не нарікають.

19. Все існує для чогось, як-от: кінь, виноградна лоза. Чому ти дивуєшся? І сонце існує для якоїсь справи, та й інші боги. Але для чого ти? Для насолоди? Подивися, чи витримує це критику?

20. Подібно тому, хто кидає м'яч, природа у всьому спрямовує свою увагу більше на кінець, ніж на початок і перебіг. Що, насправді, хорошого для м'яча в тому, що він шугає вгору, або поганого в тому, що він зривається вниз або навіть впав? Що хорошого для міхура в тому, що він здувся, або поганого в тому, що він луснув? Те ж саме і про світильник.

21. Спробуй вивернути його (тіло) і подивися, яке воно із середини, і яким воно стає від старості, від хвороб, від надмірностей.

Короткочасні і той, хто хвалить, і той, кого хвалять, і той, хто пам'ятає, і про кого пам'ятають. До того ж все це розігрується в куточку якої-небудь країни, та й тут не всі згодні між собою і окремі

люди осторонь. Та й вся земля — дрібка.

22. Нехай твоя увага буде поглинена своїм справжнім предметом: чи то основоположення, чи діяльність або вираз.

Відповідно до заслуг ти заживаєш ти всього, якщо вважаєш за краще стати хорошим завтра, ніж бути їм сьогодні.

23. Роблю я щось? — Я роблю це, рахуючись з благоденством людей. Трапляється зі мною щось? — Я приймаю це, рахуючись з волею богів і джерелом всього, де бере початок все, що виникає.

24. Яким ти уявляєш обмивання? — Масло, лой, бруд, липка вода — все речі, що збуджують гидливість. Такі ж є і кожна частина життя, і кожен предмет.

25. Люцилла пережила Віра, потім померла і сама, Секунда поховала Максима, щоб піти за ним, Епітінхан — Діотима, і сам помер по тому, Антонін — Фаустіну, і потім сам був похований, Целер — Адріана, а потім спочив сам. І так все. Де ж всі ті мудреці, провидці, гонорвці? Де, наприклад, з мудреців — Харакс, Деметрій-платонік, Євдемон і їм подібні? Все швидкоплинно, все давно мертво. Деякі були відразу забуті, інші перетворилися на міфи, треті зникли навіть із міфів. Слід тому пам'ятати, що або всьому, що входить до складу тебе, належить розпастися, або життєвій силі згаснути, або змінитися і бути перенесеним в інше

місце.

26. Діяльність, властива людині, є для нього джерелом радості. Людині ж властиві доброзичливість до себе подібних, презирство до чуттєвих спокус, розрізнення переконливих уявлень, споглядання природи Цілого і того, що відбувається відповідно до неї.

27. Важливі три типи відносин: до тіла, що облягає тебе, до божественної причини, джерела всього, що трапляється з усіма, і, нарешті, до людей, що живуть з тобою.

28. Страждання є зло або для тіла — в такому випадку нехай тіло і заявляє про це; або ж для душі. Але душа здатна зберегти властиві їй ясність і спокій і не вбачати в стражданні зла. Адже всяке судження і прагнення, схильність і відраза всередині нас, а туди не проникає ніяке зло.

29. Придушуй уяву, постійно кажучи собі: «Тепер від мене залежить, щоб в цій душі не було ні скверни, ні жадання, ні взагалі будь-якого сум'яття; лише споглядання того, як воно є, Я буду користуватися всім згідно його цінності». Пам'ятай про цю здатність, властиву тобі від природи.

30. І в Сенаті, і в бесіді з приватною особою слід говорити з гідністю, але без пихатості. Нехай мова твоя буде правдива.

31. Двір Августа, його дружина, племінники, пасинки, сестра, Агріппа, родичі, домочадці, друзі,

Арей, Меценат, лікарі, жерці, — весь двір вимер. Поглянь потім на інше, на смерть не окремих людей, а цілих родів, наприклад, Помпеїв. На надгробках буває написано: «Останній з такого-то роду». Подумай, скільки зусиль витратили предки, щоб залишити собі наступника — і все ж хтось та повинен залишитися останнім. А потім вже — смерть всього роду.

32. Життя слід будувати, як сукупність окремих дій і бути задоволеним, якщо кожна з них відповідає своєму призначенню. Ніхто не може перешкодити тобі в цьому. — «А зовнішні перешкоди?» — Таких немає для діяльності справедливої, розсудливої і обдуманой. — «Але, можливо, в інших справах є вірогідність натрапити на непереборні перешкоди?» — Тоді завдяки спокійному ставленню до самої перешкоди і розумінню умов її виникнення, слід діяти інакше, але відповідно до тих самих твердих життєвих принципів, про які йшлося вище.

33. Не будь пихатим, отримуючи, і не нарікай, коли віддаєш.

34. Чи бачив ти коли-небудь відрубану руку, або ногу, або відтяту голову, що лежить окремо від тулуба? Такою ж стає людина, яка навмисно відокремила себе від того, що відбувається, або прагне робити що-небудь, що не відповідає загальному благу.

В такому випадку, ти опиняєшся відтятим від єднання, згідного з природою. Народжений бути її частиною, самовільно відокремлюєш себе. Однак тобі надано перевагу: ти можеш знову привести себе до єднання. Цього бог не дозволив ніякій іншій частині: возз'єднатися, коли вона вже відокремлена і відтята. Оціни ж милість, якою він обдарував людину. Він надав їй свободу не виокремлювати себе з цілого з самого початку, але і відтятому дозволив возз'єднатися, зростися з цілим, посісти положення його частини.

35. Як всі інші здібності розумної істоти, вкладені в нього природою Цілого, ми отримали від природи і наступну. Подібно до того, як природа все, що їй протистоїть і протидіє, звертає на свою користь і долучає до ланцюга необхідності, роблячи його своєю частиною, так само і розумна істота може втілювати в матеріал для себе кожен перешкоду і скористатися нею, які б не були її попередні цілі.

36. Нехай не бентежить тебе думка про твоє життя в цілому. Не роздумуй про те, скільки і якого роду страждань доведеться, ймовірно, зажити, але за кожної загрози для тебе звертайся до себе з питанням: «Що, власне, у всьому цьому такого, чого не можна було б перенести і стерпіти?» Тобі буде соромно відповісти ствердно. Потім нагадай собі, що насправді тебе пригнічує не майбутнє і не

минуле, але завжди лише сьогодні. Останнє ж ще здібніє, якщо ти обмежиш його їм самим і дорікнеш своїй душі за те, що їй не підвладний навіть такий тягар.

37. Чи сидять і понині Пантея або Пергам біля гробниці Вера, а Ксабрій або Діотім біля гробниці Адріана? Вже саме питання смішне. Але якби вони і сиділи, то чи відчували б це ті, хто спочили? А якби і відчували, то чи становило б це їм задоволення? А якби і становило задоволення, то чи сиділи би біля їх гробниць безсмертні? Хіба не судилося їм спочатку перетворитися на дідків і бабок, а потім померти? Але що стали б робити небіжчики після їх смерті? Все це — сморід, емності, наповнені тліном.

38. Якщо погляд твій витончений, каже філософ, доведи це справою, розплутай наймудрованіше.

39. Я не бачу в будові розумної істоти чесноти, що приборкує справедливість, але бачу чесноту, що приборкує насолоду, — стриманість.

40. Відмовся від свого упередження щодо того, що, здається, засмучує тебе — і ти сам у цілковитій безпеці. «Але хто це — «сам»?» — «Розум». — «Але я не розум»» — «Будь їм». — Отже, нехай тільки розум сам не заподіює собі засмучення. Якщо ж щось інше в тобі відчувається погано, хай воно саме і складає переконання щодо

себе самого.

41. Перешкода для відчуття — зло тваринної природи. Перешкода для прагнення — також зло тваринної природи. Існують, таким же чином, і перешкоди для рослинного життя, які є злом для нього. Таким чином, і перешкода для розуму є зло для розумної природи. Застосуй все це до себе самого. Ти стикаєшся зі стражданням або насолодою? Нехай відає це твоє відчуття. У своєму прагненні ти натрапив на перешкоди? Якщо ти піддаєшся прагненню безумовно, то це вже зло для тебе, як істоти розумної. Якщо ж ти розшириш свій кругозір, то не зазнаєш шкоди і не зустрінешся з перешкодами. Діяльності, властивій розуму, ніхто інший перешкодити не може, бо він недосяжний ні для вогню, ні для меча, ні для тирана, ні для клевети. Куля, оскільки вона існує, не може втратити кулястості.

42. Я не заслуговую на те, щоб засмучувати самого себе, бо ніколи навмисно не засмутив когось іншого.

43. Привід для радості у кожного свій. Мене радує, якщо керівний початок не виявляє ознак хвороби, якщо він не відвертається ні від кого з людей, ні від того, що відбувається з людьми, але дивиться на все сповненим доброзичливості поглядом, все сприймає і всім користується згідно його цінності.

44. Намагайся привернути до себе сучасників. Ті, хто вважають за краще гонитву за славою у потомства, забувають, що прийдешні покоління нічим не будуть відрізнятися від нинішнього, якими вони засмучені. І ці покоління також смертні. І взагалі, що тобі до того, як вони будуть про тебе відгукуватися і яка буде їхня думка про тебе?

45. Візьми мене і запротор, куди забажаєш. І там я збережу свій геній прихильним, тобто задоволеним, якщо його стан і діяльність будуть відповідати властивій йому будові.

Чи варте це того, щоб через нього боліла моя душа і під впливом приниження, жадання, сум'яття і страху зробилася гірше, ніж тепер? І чи є взагалі щось, що варто було б цього?

46. З жодною людиною не може трапитися нічого такого, що не становить долі людини; з биком, виноградною лозою, каменем — що не становить їхньої долі. Якщо ж з кожним трапляється тільки те, що для нього звичайне і природне, то на що ж ти станеш обурюватися? Загальна природа не послала тобі нічого такого, чого ти не міг би зазнати.

47. Якщо ти засмучуєшся з приводу чогось зовнішнього, насправді пригнічує тебе не власне ця річ, а твоє судження про неї. Але усунути останнє — у твоїй владі. Якщо ж тебе засмучує щось у твоєму власному настрої, то хто заважає тобі

виправити свій спосіб думок? Так само, якщо ти засмучуєшся з приводу того, що не робиш чогось, що ти маєш за правильне, то чи не краще зробити правильно, ніж засмучуватися? — «Але цьому перешкоджає щось сильніше, ніж я». — «Тоді не засмучуйся, бо не в тобі причина бездіяльності». — «Але життя позбавляється для мене ціню, якщо я не зроблю цього». — «Піди ж з життя без злоби, як ти опочив би і після звершення своєї доброї справи, зберігаючи доброзичливість навіть до того, що стояло на твоєму шляху».

48. Пам'ятай, що панівне начало, якщо навіть завзятість його нерозумна, стає неприступним, коли, зосередившись в самому собі, воно задовольняється тим, що не робить того, чого не бажає. Що ж, якщо воно судить про щось розумно і обачно? Тому душа, вільна від пристрастей, є твердиня, бо немає у людини більш надійного притулку, сховавшись до якого, вона не боялася б переслідування. Хто не бачить цього — невіглас, а хто бачить і не користується цим притулком — нещасний.

49. Не говори собі нічого, крім того, що міститься в попередніх уявленнях. Тобі повідомляють, що один погано про тебе відгукується. Але ж про те, що через це ти зазнаєш шкоди, — тобі ніхто не повідомляє. Я бачу, що дитина хвора. Так, бачу; але що вона у небезпеці, я

не бачу. Отже, залишайся постійно в межах перших уявлень, нічого не домислюючи до них від себе, і з тобою нічого не буде. Або ще краще: домисли, але як людина, яка знає все, що відбувається в світі.

50. Огірок гіркий? Покинь його. На твоєму шляху тернові кущі? Обійди їх. Цього достатньо. Не переймайся питанням: «Для чого існує щось подібне у світі?» Адже людина, утаємничена в таємниці природи, стане висміювати тебе, як висміяли б тебе тесля або швець, якби ти дорікнув їм тим, що в їх майстернях ти бачиш тріски і обрізки шкіри від їх виробів. У цих ремісників є, однак, куди викинути залишки, природа ж Цілого не має нічого поза собою. Але найдивовижнішим в мистецтві природи є те, що, обмежена сама собою, вона перетворює на саму себе все, що здається всередині її таким, що зіпсувалося, віджило і є марне, і що з усього цього вона знову створює щось нове. Таким чином, вона не користується матерією ззовні і не потребує місця, куди викидають непотріб. Вона задовольняється своїм простором, своєю матерією і властивим їй мистецтвом.

51. Не будь ні повільним у діях, ні плутаним у промовах. Не віддавайся польоту уяви, не віддавайся надмірному відчаю або радості і не заповнюй всього життя справами.

Люди вбивають, рвуть на частини, переслідують прокльонами. Але чим це може

перешкодити душі залишатися чистою, розважливою, розсудливою, справедливою? Так, якщо хтось, підійшовши до прозорого джерела, став би ображати і лаяти його, джерело однак не перестане дарувати питну воду. І нехай він навіть кине в нього бруд або гній, джерело дуже скоро розміє все це, винесе геть і не засмітиться. У якому разі будеш ти володіти джерелом, що струмує вічно, а не стоячим болотом? Якщо ти ані на годину не будеш залишати піклування про свою свободу, сполучену з доброзичливістю, простотою і скромністю.

52. Той, хто не знає, що являє собою світ, не знає і місця свого перебування. Той, хто не знає призначення світу, не знає ані того, хто він сам, ані того, що є світ. Той, хто несвідомий щодо якогось з цих питань, не міг би нічого сказати і про своє власне призначення. Ким же здається тобі той, хто прагне уникнути осуду або зажити оплесків і похвали з боку людей, котрі не знають ні де вони, ні хто вони?

53. Ти жадаєш похвал з боку людини, котра тричі проклинає себе протягом однієї години? Ти бажаєш подобатися людині, яка не подобається самій собі? Хіба подобається собі той, хто картає себе майже за всі свої вчинки?

54. Час не тільки узгодити своє дихання з навколишнім повітрям, а й думки із всеосяжним

розумом. Бо РОЗУМНА сила так само розлита і поширена всюди для того, хто здатний вбирати її в себе, як сила повітря для того, хто здатен до дихання.

55. Порок взагалі ні в чому не шкодить світу, порок, властивий одній частині, ні в чому не шкодить іншій. Він шкідливий тільки для того, хто має можливість позбутися його, як тільки побажає цього.

56. Для моєї волі воля ближнього є щось настільки ж байдуже, як і його життєва сила, і тіло. І хоча ми народжені переважно один для одного, проте панівний початок кожного з нас має власну владу. В іншому випадку порок ближнього був би злом для мене. Але бог вирішив інакше, щоб щастя або нещастя не залежало від когось іншого.

57. Сонце здається таким, що проливає своє світло, це світло розлито всюди, але сонце не виливається вщент. Поширення світла — це не розлиття його, а, скоріше, розбігання променів на всі боки. Тому ми і кажемо: промені біжать. А що таке промінь — це ти дізнаєшся, якщо будеш дивитися на сонячне світло, що проникає через вузький отвір в темну кімнату. Він поширюється прямою лінією і ніби впирається в щільне тіло на його шляху, яке є перешкодою для повітря, що знаходиться за твердим тілом, тут промінь зупиняється, не зісковзуючи вниз і не падаючи.

Таке і поширення розумного початку. Розум не розливається на зразок рідини, а його впливи, як промені, розходяться на всі боки. Перешкоди, що зустрічаються променям розуму, не піддаються з їх боку насильницькому і брутальному напору. Але і промені розуму не падають вниз, не стікають з перешкоди, на зразок крапель, а твердо тримаються свого напрямку і висвітлюють те, що сприймає розумне світло. Бо те, що його не сприймає, прирікає себе на темряву.

58. Той, хто боїться смерті, боїться або залишитися зовсім без відчуттів, або отримати відчуття іншого роду. Але якщо він буде позбавлений відчуттів, то не буде відчувати ніякого зла, якщо ж він набуде нового роду відчуттів, то він стане іншою істотою, а його життя не припиниться.

59. Люди народжені один для одного. Тому або напоумляй, або ж терпи.

60. Одна справа — політ стріли, інша — політ думки. Думка, навіть і обходячи перешкоди і досліджуючи предмет з усіх боків, все ж тримається певного напрямку і прагне до мети.

61. Намагайся пізнати сутність кожного іншого, водночас надай іншому можливість пізнати основоположення, що керують тобою.

Дев'ята книга

1. Той, хто вчиняє несправедливість — отримує нечестя. Адже природа Цілого створила розумні істоти одну для одної, і тому вони повинні гідно допомагати одне одному, а аж ніяк не шкодити. Очевидно, що той, хто порушує це бажання природи, виявляє нечестя щодо найстарішого з божеств. І той, хто бреше, також виявляє нечестя щодо того ж божества. Адже природа цілого є природа суцього; суще ж знаходиться в тісному зв'язку з тим, що існує взагалі і нині. Це ж божество іменується також Істиною, бо воно є першопричина всіх істин. Отже, той, хто бреше навмисно, впадає в нечестя, оскільки він здійснює несправедливість своєю брехнею; той же, хто бреше без наміру — також, оскільки він вступає у протиріччя з природою Цілого і вносить сум'яття протиборством з природою світу. Адже, хто дозволяє захопити себе, всупереч своєму бажанню, тим, що протилежно істині, — той противний їй, тому що природа повідомила йому настанови, знехтувавши якими він вже не в змозі відрізнити помилкове від істинного. Впадає в нечестя також і той, хто прагне до насолоди, як до добра, і уникає страждань, як зла. Бо такій людині неминуче доведеться часто нарікати на загальну природу, яка нібито не рахується з гідністю,

приділяє однаково людям і поганим, і хорошим, оскільки часто погані потопають в насолодах і володіють засобами до їх досягнення, на долю ж хороших припадають страждання і те, що їх породжує. До того ж, такий, що боїться страждання, буде боятися і чогось, що має статися в світі, а це, власне, є нечестивим. Той, хто прагне насолоди, не зупиниться і перед несправедливістю, — а це очевидне нечестя. Хто бажає слідувати природі в одностайності з нею, той повинен ставитися однаково до того, до чого однаково ставиться загальна природа (а вона не створювала б і того, й іншого, якби не ставилася однаково до того й іншого). Отже, впадає в нечестя і той, хто неоднаково ставиться до страждання або насолоди, або смерті і життя, або слави і ганьби, якими однаково користується природа. Я кажу, що загальна природа однаково користується всім цим, замість того, щоб сказати, що все це, відповідно до відомого порядку, однаково відбувається з усім, що виникає і супутнім йому через якийсь споконвічне прагнення промислу, за яким він, вийшовши з якогось початку, встановив справжній лад речей, уклав в собі насіння прийдешнього і розмежував творчі потенції існувань, змін і чергувань.

2. Полишити рід людський, не скуштувавши від брехні, усілякого лицемірства, надмірності, чванства, могла б тільки досконала людина. Другим

буде той, хто залишає життя пересичений усім цим. Або ти віддаєш перевагу тому, щоб загрузти у пороці і досвід ще не переконав тебе тікати від згуби? Бо викривлення помислів є незрівнянно більша згуба, ніж будь-яке псування і зміна на гірше в повітрі, яке нас оточує. Остання згубна для тварин, оскільки вони — тварини, перша ж — для людей, оскільки вони люди.

3. Не зневажай смерть, але будь налаштований щодо неї, як до одного з явищ, бажаних природою. Адже розкладання є явище того ж порядку, що молодість, зростання, зрілість, прорізування зубів, обростання бородою, сивина, запліднення, вагітність, пологи та інші дії природи, пов'язані з різними періодами життя. Тому людина розважлива повинна ставитися до смерті без зятятості, відрази або хизування, але чекати її, як однієї з дій природи. І як ти тепер чекаєш, доки дитя вийде з утроби твоєї дружини, так слід чекати тієї години, коли твоя душа скине з себе цю оболонку. Якщо ж ти хочеш засіб нехитрий, але дієвий, то найкраще примирить тебе зі смертю уважний погляд на предмети, які тобі належить покинути, і думка про характер людей, з якими твоїй душі вже не доведеться стикатися. Бо, хоча і не слід гніватися на них, а навпаки, належить і піклуватися про них, і сприймати їх лагідно, але в той же час не потрібно забувати, що розлука належить тобі не з людьми

однодумцями. Адже якщо взагалі є що-небудь в житті, що тягло б до неї і в ній утримувало, то лише одне: можливість жити в спілкуванні з людьми, які засвоїли ті ж основоположення, що і ми. Але тепер ти бачиш, наскільки тяжко розходитися думками з оточуючими, і можеш вигукнути: «Поспішай, смерть! Щоб мені самому не забути про себе!».

4. Той, хто грішить, грішить проти самого себе; той, хто чинить несправедливість, здійснює її щодо самого себе, роблячи себе поганим.

5. Часто робить несправедливість і той, хто утримується від будь-якої дії, а не тільки той, хто діє.

6. Досить правильного переконання, дії, що має на меті загальне благо, і настрою, доброзичливого до всього, що відбувається внаслідок зовнішньої причини.

7. Усунь уяву, зупини прагнення, придуши схильності: нехай володіє тобою панівне начало.

8. Одна душа розподілена між нерозумними тваринами і одна мисляча душа — між розумними. Будь певен: і земля одна для всього земного, і бачимо ми завдяки одному світлу, і дихаємо одним повітрям — всі ми, наділені зором і життям.

9. Все, причетне до чогось спільного, прагне до єдинородного з ним.

Все земне тяжіє до землі, все вологе зливається воєдино, так само як і повітряне; тож

потрібні перешкоди і зусилля, щоб роз'єднати їх. Вогонь несеться вгору внаслідок вогню елементарного, але в той же час тяжіння до всякого тутешнього вогню для загального займання настільки сильне в ньому, що легко загоряється всіяке хоч скількись сухе тіло, бо в його складі не багато такого, що перешкоджає займанню. І тому все причетне загальної розумної природі рівним чином прагне до спорідненого йому або навіть більшою мірою. Адже, оскільки воно досконаліше в порівнянні з іншим, остільки в ньому сильніше схильність до зближення з собі подібним і злиття з ним воєдино. Уже у нерозумних істот можна знайти вулики, стада, вигодовування потомства, деяку подобу любові. Це пояснюється тим, що у них є душі, і схильність до спільного життя в істотах відносно досконалих виявляється з більшою силою, ніж в рослинах, камінні або деревах. У розумних же істот є держави, співдружності, домогосподарства, наради, а на війні — союзи і перемир'я. У істот ще більш досконалих єднання здійснюється навіть всупереч простору, що розділяє їх, як-от, наприклад, єднання зірок. Таким чином, певна ступінь досконалості може породити згоду навіть між істотами, віддаленими одна від одної. Поглянь же тепер на те, що відбувається. Одні тільки розумні істоти забувають нині про прагнення і схильності один до одного, тільки серед них не

помічається злиття воєдино. Але як не уникають люди єднання, все ж їм не піти від нього, бо природа сильніше їх. За умови деякої увазі ти переконаєшся в правильності моїх слів. Тому, легше знайти щось земне, що не стикається ні з чим земним, ніж людину, яка не знаходиться в спілкуванні з людиною.

10. Дає плід і людина, і бог, і світ. Все приносить плід в урочний час. Якщо ж за звичкою цей вислів застосовується переважно до виноградної лози і т. п. — то це нічого не означає. Плід розуму двоякий: загальний і приватний, і те, що зобов'язане йому існуванням, таке саме, який він сам.

11. Якщо можеш, виправ того, хто помиляється; якщо не можеш, то згадай, що на цей випадок тобі дана доброзичливість. І боги доброзичливі до подібних людей. У деяких відносинах вони навіть є їх посібниками у здоров'ї, багатстві, славі — так далеко простягається милість богів. І ти можеш чинити так само. Або ж відповідай на питання: «Хто тобі заважає?».

12. Терпи страждання не як людина, що бачить в цьому своє нещастя, і не як бажаючий стати предметом співчуття або подиву. Бажай тільки одного: діяти і утримуватися від дій у злагоді з вимогами розуму громадянськості.

13. Сьогодні я уникнув напасті, вірніше, я

відкинув напасть, бо вона була не поза мною — а всередині, — в моїх переконаннях.

14. Все це звичайне щодо досвіду, швидкоплинно щодо часу, мерзенно щодо матерії. Все залишається тим же, яким було за часів тих, яких ми віддали землі.

15. Речі знаходяться поза нами, існують самі собою, не знаючи нічого про себе самих і не висловлюючи нічого. Що ж висловлюється про них? Панівний початок.

16. Добро і зло розумної і громадянської істоти не в стані, в якому вона перебуває, а в діяльності; так само, як і чеснота, і порок його не в стані, в якому перебуваєш, а в діяльності.

17. Для каменя, кинутого вгору, немає нічого поганого в тому, щоб впасти вниз, і нічого хорошого в тому, щоб нестися вгору.

18. Осягни сутність властивого їм панівного начала, і ти побачиш, яких суддів ти боїшся і як вони судять про власні справи.

19. Все схильне до зміни. І ти сам знаходишся в процесі постійного переходу в інше і часткового вмирання. Та й весь світ.

20. Вчинки іншої людини слід залишати їй.

21. Припинення діяльності, припинення прагнення і здатності переконання і взагалі смерть аж ніяк ще не є зло. Подумай лише про вік, як то: дитинство, юність, молодість, старість. Адже і в них

всяка зміна-смерть. Але хіба все це страшно? Подумай, далі, про своє життя у справі, потім біля матері і біля батька і, всюди натрапляючи на різноманітні відмінності, зміни і припинення, запитай себе: «Хіба страшно все це?» Але в такому випадку не страшні і припинення, призупинення і зміна всього життя.

22. Звернися до панівного начала, притаманного тобі, Цілому, і твоєму ближньому. До притаманного тобі, щоб впровадити до нього справедливість, до того, що притаманне Цілому, щоб згадати, чиєю частиною ти є, до того, що притаманне твоєму ближньому, щоб знати, діяв він через незнання або зі знанням, і в той же час не нехтувати тим, що він — споріднений тобі.

23. Як ти сам є частиною громадянського суспільства, так само і кожна твоя дія має входити до складу цивільного життя. Якщо ж щось не має відношення, безпосереднього або побіжного, до спільної мети, то воно руйнує життя, порушує його єдність, здійсмає бунт, уподібнюючись тій людині, яка є одним з учасників народних зборів, але не бажає підкорятися спільній згоді.

24. Дитячі чвари, дитячі ігри, душі, обтяжені трупами, — видовище, гідне «Царства мертвих».

25. Звернися до дослідження властивостей причинного початку і розглянь його у відмові від початку матеріального. Потім визнач час, який воно

в кращому випадку зможе проіснувати за умови даних властивостей.

26. Ти дуже багато пережив через те, що не задовольнявся діяльністю свого керівного начала, згідною з його призначенням. Але досить.

27. Коли якісь люди засуджують тебе, або ненавидять, або погано відгукуються про тебе, підійди впритул до їхньої душі, осягни її сутність і подивися, що вони собою являють. Ти побачиш, що тобі нема чого турбуватися щодо того, яка думка цих людей про тебе. Адже І боги надають їм всіляку підтримку сновидіннями і віщуваннями в тому, на що спрямовані їх помисли.

28. Незмінний кругообіг світу в своєму русі вгору і вниз, з вічності у вічність. Або думка Цілого спрямована до кожного окремого явища, — то погодься з результатом цього, або ж це прагнення було одноразовим, а все подальше виникає внаслідок необхідного зв'язку, перебуває один в одному, або, врешті-решт, існують тільки атоми, неподільні частинки. Тобто, якщо є бог, то тоді все добре, якщо ж є випадок, то нехай він не панує хоча б над тобою.

Скоро всіх нас покриє земля, потім зміниться і вона, і те, що створиться з неї, буде змінюватися до нескінченності. І той, хто, розмірковує над хвилями змін і перетворень, що набігають одне на одного з такою швидкістю, хіба не дійде презирства до

всього смертного?

29. Сутність Цілого подібна до стрімкого потоку: вона все забирає з собою. Які жалюгідні всі ці політики, які уявляють, що чинять як філософи! Хвалькуваті дурні. Роби ж, людино, так, як вимагає в даний момент природа. Прагни до мети, якщо маєш можливість, і не озирайся навсебіч, чи знає хто про це. Не сподівайся на здійснення Платонової держави, але будь задоволений, якщо справа посувається вперед, хоча б на один крок, і не дивись на цей успіх, як на щось, що не має значення. Хто змінить спосіб думок людей? А що може вийти без такої зміни крім рабства, стогонів і лицемірної покори? Згадай приклади Олександра, Філіппа, Деметрія Фалернського. А чи знали вони, чого бажає спільна природа, і чи виховували вони самих себе? Якщо ж вони тільки грали роль, то ніхто не змусить мене наслідувати їм. Справа філософії проста і скромна; не спокушай мене на стежу марнославства.

30. Окинь зверху поглядом незліченні скупчення людей, незліченні релігійні обряди, судна, що пливають врзнобіч і під час бурі, і затишку, різноманіття всього, що виникає, існує, зникає. Поміркуй також і про те життя, яким жили колись, і про те, яким будуть жити після тебе, і про те, яким живуть тепер варварські племена. Подумай про те, скільки людей зовсім не знають навіть твого

імені, скільки забудуть тебе за зовсім нетривалий час, скільки людей зараз, можливо, вихваляють тебе, а дуже скоро почнуть засуджувати, і про те, що немає нічого значного ні в пам'яті, ні в славі, ні в чомусь іншому.

31. Безтурботність у ставленні до всього, що відбувається внаслідок зовнішньої причини, справедливість у всіх діях, причиною яких є ти сам, інакше кажучи, прагнення і діяльність, спрямовані на справу загального блага, як такого, що відповідає твоїй природі.

32. Ти можеш усунути дуже багато з того, що обтяжує тебе, оскільки воно полягає цілком в твоєму переконанні. І широкий простір відкриється перед тобою, якщо ти охопиш думкою весь світ, подумаєш спочатку про вічний час, а потім про швидкість змін, яким своєю чергою підлягають всі окремі речі, про те, який короткий проміжок між їх виникненням і зникненням, про безодні часу до їх виникнення і безмежність після їх зникнення.

33. Все, що бачиш, швидко руйнується, а слідом за ним та ж доля спіткає і тих, які спостерігають це руйнування. І той, хто вмирає в найпохилішому віці, не матиме ніякої переваги перед померлим доточно.

34. Яке панівне начало в них, які їхні інтереси і що потрібно, щоб здобути їхню любов і повагу! Нехай їхні душі постануть перед тобою оголеними.

В якій самоомані вони знаходяться, коли думають, що шкодять своїм осудом або дають користь похвалами.

35. Втрата чогось є не що інше, як зміна. Але зміна є улюблений прийом природи Цілого, згідно з якою все твориться найкращим, таким творилося з початку часів, і таким же буде в нескінченному часі. Невже ж ти скажеш, що все твориться поганим і завжди буде поганим, і що у стількох богів не знайшлося сили, здатної всьому дати належний лад, а світ засуджений перебувати в непоборному злі?

36. Глінна матерія, що входить до складу кожної істоти: вода, пил, кістки, прах. Мармур, далі, є затвердіння землі, срібло і золото — її опади, одяг — волосся тварин, пурпур — кров; таке ж і все інше. І навіть життєва сила, що змінює один стан на інший, є щось подібне.

37. Досить жалюгідного життя, нарікань і гримасування. Що турбує тебе? Що в цьому нового? Що тебе лютить? Причинний початок? Опануй його. Або матерія? Розглянь її. Крім цього нічого немає. Але намагайся, нарешті, ставитися до богів з більшою простотою і прихильністю.

Все одно: спостерігати одне і те саме сто років або три роки.

38. Якщо хтось впав в оману, то він же і терпить зло. Але, можливо, він і не впадав в неї.

39. Або все відбувається ніби в єдиному тілі,

беручи початок в єдиному розумі, і частина не повинна нарікати на те, що відбувається в цілому, або ж існують атоми і нічого, крім змішання і розсіювання. Що ж турбує тебе? Скажи панівному початку: «В тобі панують смерть і розкладання, ти звіроподібне, лицемірне, твоє місце в череді на пасовищі».

40. Боги або безвладні, або ж владні. Якщо вони безвладні, то навіщо ти молишся їм? Якщо ж вони владні, то чи не краще молитися про те, щоб не боятися нічого, не бажати нічого, не засмучуватися нічим, ніж про готівку або відсутність чогось? Адже якщо боги взагалі можуть сприяти людям, то можуть сприяти і в цьому. Але ти, можливо, скажеш: «Боги надали це моїй владі». В такому випадку чи не краще користуватися тим, що в твоїй владі, що гідно вільної людини, ніж прагнути до того, що не залежить від тебе — подібно рабу або жебраку? Але хто тобі сказав, що боги не беруть участі в тому, що перебуває в нашій владі? Почни молитися про це і побачиш. Ось людина, яка молиться: «Добре б домогтися володіння цією жінкою!» Ти ж молися: «Добре б не бажати володіння нею». Інший: «Добре б позбутися цієї людини!» Ти молися: «Добре б не потребувати цього позбавлення!» Третій: «Добре б зберегти дитину живою!» Ти молися: «Добре б не боятися втратити її!» Перероби на цей лад всі молитви і

подивися, що з цього вийде.

41. «Під час хвороби, — говорить Епікур, — я не переймався тілесними стражданнями, і з тими, хто відвідував мене, я не розмовляв про подібні речі. Я продовжував свої наукові роботи, що розпочав раніше, цікавився головним чином тим, як думка, незважаючи на свою причетність до певних змін в тілі, зберігає, проте, свій внутрішній світ, переслідуючи властиве їй благо». «І лікарям, — продовжує він, — я не дав приводу пишатися, наче вони щось для мене роблять, але життя моє протікало щасливо і добре». Наслідуй йому, якщо тобі трапиться захворіти або потрапити в якесь інше небезпечне становище. Всі школи згідні з тим, що не слід ні зрікатися філософії за жодних обставин, ні вторувати невігласам, які нічого не знають про природу, натомість всю свою увагу приділяти справі, якою в даний момент зайнятий, і засобам, якими вона виконується.

42. Коли тебе обурить чиясь безсоромність, негайно ж запитай себе: «Чи можливо, щоб у світі не було людей без сорому?» Ні, неможливо. Не вимагай неможливого. Адже і ця людина одна з тих людей без сорому, які необхідно повинні бути в світі. Це ж питання нехай буде у тебе наготові і щодо людини віроломної і до всякої, яка здійснює який-небудь вчинок. Якщо ти будеш пам'ятати, що люди такого роду не можуть не існувати, то будеш

прихильнішим до кожного з них окремо. Корисно також негайно ж подумати про те, яку чесноту повідомила природа людині проти подібних вчинків. Адже проти невдячності вона, як протиотрута, повідомила нам лагідність, проти інших вад — ще якусь здатність. Взагалі тобі дана можливість напучувати тих, хто заблукав: бо всякий грішний ухиляється від своєї мети і блукає. Але чи зазнаєш ти шкоди? Ти не знайдеш жодного з тих, на кого ти так обурений, хто своїми діями міг би зробити твою душу гіршою, а в ній саме і міститься все шкідливе і зле для тебе. Що поганого або незвичайного в тому, якщо неосвічена людина чинить, як неосвічена? Поміркуй, чи не слід тобі звинувачувати самого себе в тому, що ти не чекав від такої людини такого роду вчинків. Адже розум спонукав тебе до роздумів про те, що подібні вчинки вельми вірогідні з боку цієї людини, і поза тим, через свою забудькуватість ти дивуєшся, якщо він зробив негарний вчинок. Найважливіше, однак, коли скаржишся на чиєсь віроломство або невдячність, звертати погляд на самого себе. Адже безсумнівно, що ти помилявся, якщо вірив у можливість вірності з боку людини такого складу, або ж, надаючи благодіяння, не відмовлявся від міркувань про подяку і не черпав задоволення у самому своєму вчинку. Якщо ти зробив добро людині, що залишається тобі ще бажати? Хіба

недостатньо того, що ти зробив щось за своєю природою, але ти вимагаєш ще нагороди за це? Це все одно, якщо б око вимагало оплати за те, що воно бачить, або ноги за те, що вони ходять. Подібно до того, як ці частини тіла створені для певного призначення, виконавши яке, згідно своїй будові, вони вважають себе задоволеними, так само і людина, народжена, щоб творити добро, зробивши якусь добру справу або якимось в інший спосіб посприявши загальному благу, виконує тим своє призначення і повинна вважати себе задоволеною.

Десята книга

1. Чи будеш ти колись, душа, доброю, простою, єдиною і, в своєму оголенні, більш виразною, ніж тіло, яке вміщує тебе? Чи отримаєш колись плоди дружби і любові? Чи настане колись момент, коли ти не будеш нічого бажати і ні про що не будеш мріяти: ні про живе, ні про неживе, заради отримання насолоди, ні про час для можливого продовження цих насолод, ні про місцевість, країну, благодатний клімат, ні про згоду з людьми? Будеш ти задовольнятися цим положенням, радіти всьому, що є в наявності, і переконаєш себе в тому, що все у тебе є, все йде добре для тебе, і існує з волі богів, і буде ними послано на благо істоти досконалої, доброї, справедливої, прекрасної, котра

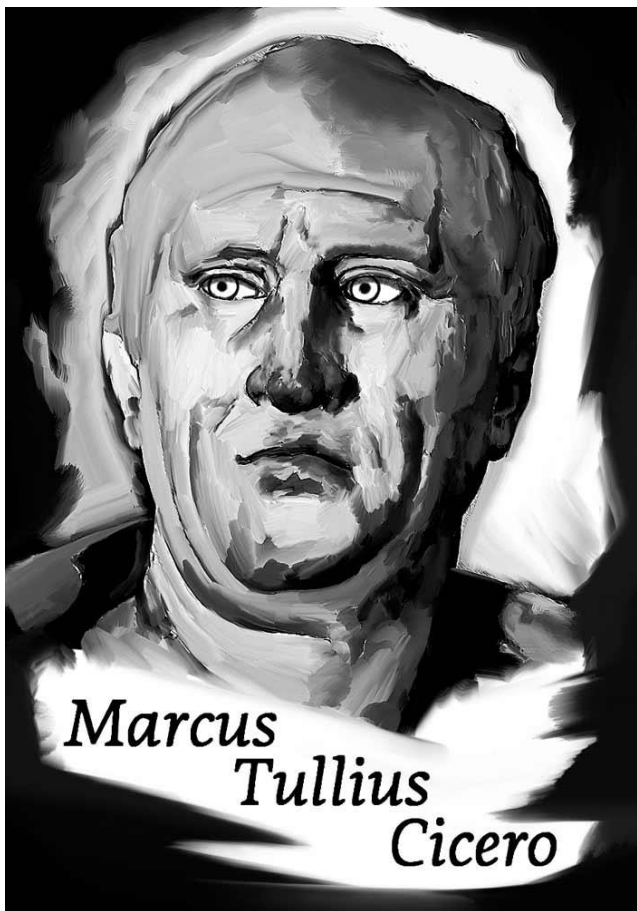
все породжує, все стримує, все обіймає і охоплює все, що руйнується, для створення нового, подібного йому? Чи будеш ти колись здатна жити разом з богами і людьми таким чином, щоб не скаржитися на них, але і не прикликати до себе їх осуду?

2. Стеж за тим, які вимоги висуває твоя природа тобі, як підкоряється одній тільки природі. Потім виконуй ці вимоги і дозволяй їх, якщо це не погіршує твоєї тваринної природи. Далі, потрібно стежити за тим, чого вимагає твоя тваринна природа, і приставати на всі її вимоги, якщо виконання їх не погіршує твоєї розумної природи. Але розумне є водночас і громадянське. Застосовуй ці правила і не смикайся з боку в бік.

3. Все, що трапляється, або таке, що ти від природи здатний сприйняти його, або ж таке, що ти нездатний до цього. Тому, якщо з тобою трапляється щось, що ти здатен прийняти, не нарікай, але сприймай, як властиво тобі. Якщо ж ти нездатний сприйняти його, то і тоді тобі нема чого нарікати, бо, знищивши тебе, воно загине і саме. Пам'ятай, що ти здатний сприйняти все, що твоє переконання може зробити прийнятним і стерпним, якщо вважати, що тобі корисно і личить це зробити.

4. Якщо хтось помиляється, то зрозумій його, зберігаючи доброзичливість, і зазнач його помилку. Якщо ж не можеш зробити цього, то вини себе або

Ж не вини нікого.

5. Що б не сталося з тобою — воно зумовлене тобі споконвічно. І сплетіння причин від початку пов'язало твоє існування з даною подією.

6. Чи існують атоми або єдина природа? Перш за все слід усвідомити, що я є частиною Цілого, керованого природою; потім, що я певним чином пов'язаний з частинами, однорідними мені. Адже якщо я буду пам'ятати про це, то, оскільки я буду усвідомлювати себе частиною, я не буду незадоволений нічим, посланим Цілим, бо те, що корисно Цілому, не може бути шкідливим для частини. В Цілому ж немає нічого, що не було б корисно йому: це загально для всіх сутностей, але природа світу має ту перевагу, що немає зовнішньої причини, яка могла б змусити її зробити щось шкідливе для неї самої. Отже, оскільки я буду пам'ятати, що я є частиною такого Цілого, — я буду радий всьому, що відбувається. Оскільки ж я перебуваю у відомому родинному зв'язку з однорідними мені частинами — я буду утримуватися від того, що йде врозріз із загальним благом. Навпаки, я завжди буду мати на увазі споріднених мені, спрямую все своє прагнення на загальнокорисне і відверну його від протилежного. Якщо все це виконати, то життя буде відбуватися щасливо. Не можна не визнати щасливим життя громадянина, який віддає свої сили діяльності, корисній його співгромадянам, і вітає все те, чим

відповідь йому держава.

7. Частини Цілого, що їх охоплює світ природи, неминуче підлягають загибелі, або, що означає те ж саме, зміні. Якщо це, що є за природою необхідним, є водночас злом для них, то і з Цілим, під час постійної зміни його частин, спеціально призначених до загибелі, не все йде благополучно. Але чи не сама природа вирішила заподіяти зло своїм частинам, створивши їх доступними і навіть необхідно вразливим для зла, або це сталося без її відома? Як те, так і інше — неймовірно. Якщо ж хтось, залишивши осторонь природу, визначить зміни як природну властивість речей, то чи не смішно, з одного боку, стверджувати, що частини Цілого змінюються внаслідок своїх природних властивостей — а з іншого дивуватися і обурюватися з приводу цього, ніби воно суперечить природі? Тим більше, якщо кожна річ розкладається на те, з чого і складається. Бо насправді має місце або розсіювання елементів, що входили до складу речі, або ж перетворення щільного на таке, що має властивості землі, а життєвої сили на те, що має властивості повітря — таким чином, що все, врешті-решт, поглинається розумом Цілого, котре або періодично спалахує, або ж оновлюється силою вічного часу. Не уявляй, що щільне і животворне, наявне тепер в тобі, існує від моменту твого народження. Бо все це в тобі з учорашнього або

позавчорашнього дня і зобов'язане своїм існуванням їжі і повітрю. Тому змінюється лише те, що отримано тобою ззовні, а не те, чим ти зобов'язаний своїй матері. Припусти навіть, що отримане тобою і становить всю своєрідність твоєї істоти — це, думається мені, аж ніяк не заперечить значення сказаного вище.

8. Якщо застосовуєш до себе такі найменування, як хороший, скромний, правдивий, розважливий, лагідний, благородний — ти повинен уважно стежити за тим, щоб не змінити їх на інші; а якщо ти вже не можеш знайти їх в собі, поспішай знову повернутися до них. Пам'ятай же, що «розсудливість» означає для тебе осмислене і вдумливе ставлення до кожної речі, «лагідність» — добровільне підпорядкування долі, посланому тобі загальною природою, «благородство» — піднесення розумної частини над повільними або поривчастими рухами тіла, над суєтною славою, над смертю і тому подібним. Якщо ти збережеш в собі вірність до визначень, не переймаючись тим, щоб і твої ближні докладали їх до тебе, то станеш іншим, почавши інше життя. Адже продовжувати залишатися таким, яким ти був досі, тягнути настільки згубне і нечисте існування гідно тільки людини обмеженої, яка чіпляється за життя, і подібного тим напівживим, покритим ранами і кров'ю гладіаторам, які благають залишити їх в

живих до завтра, коли їм в такому вигляді знову доведеться випробувати на собі силу тих самих кігтів і зубів. Отже, намагайся узгодити життя з цими небагатьма найменуваннями. І якщо ти зможеш залишатися вірним їм, то залишайся, ніби переселяючись на якісь острови блаженних; якщо ж відчуєш, що падаєш і не в змозі встояти, то май рішучість піти в якесь затишне місце, де ти не підкоришся спокусі, або ж зовсім розпрощайся з життям, але без нарікань, просто, вільно і скромно, здійснивши в житті хоча б одну справу — розрахунок з життям. Але ти набагато легше опануєш ці найменування, якщо будеш пам'ятати про богів і про те, що вони бажають, щоб всі розумні істоти не лестили, а уподібнювалися їм, і щоб смоковниця виконувала призначення смоковниці, собака — призначення собаки, бджола — призначення бджоли, людина — призначення людини.

9. Лицемірство, війна, страх, млявість, рабство будуть щодня зводити нанівець ті священні основоположення, які ти не осмислив належним чином, не приділивши їм належної уваги. Але на все слід дивитися і все робити так, щоб і практична здатність отримала своє завершення, і теоретична переходила в діяльність, а з всеосяжного пізнання народилася та впевненість в собі, яка не хизується, але яку і не приховаєш. Коли, нарешті, ти

долучишся ширості, серйозності і досягнеш пізнання кожної речі, відкривши собі, яка вона за своєю сутністю, яке місце посідає в світі, скільки часу судилося їй проіснувати, що входить до її складу, чиею власністю вона може стати і хто може її забрати?

10. Павук гордий, коли зловив муху; інший пишається, якщо підстрелив зайчєня, інший — якщо спіймав сіткою дрібну рибку, хтось — коли здолав вєпра або ведмедя, а хто — сарматів. Хіба всі вони не розбійники, якщо усвідомити, що їх спонукало?

11. Засвоюй метод розгляду всіх речей у їх постійному переході одна в одну; завжди думай про це і вправляйся в цьому. Бо ніщо так не сприяє піднесеному настрою. Така людина свідомістю вже позбулася смертного тіла і, під впливом думки про те, що трохи ще залишилося до того моменту, коли він залишить навколишній світ, вибувши з числа людей, цілком віддалася справедливості в своїх власних діях і природі Цілого у всьому іншому. А що інші говорять про нього або думають, або як вони чинять щодо нього — про це він анітрохи не піклується, задовольняючись лише здійсненням справедливості у своїх справжніх вчинках і любов'ю до свого справжнього призначення; він зрікся всіх турбот і суєтних прагнень і не бажає нічого, крім неухильного виконання закону і волі

провидіння.

12. До чого здогадки, коли у тебе є можливість дізнатися, що слід робити? Якщо ти це знаєш, то, зберігаючи прихильність, прямуй дорогою, не ухиляючись убік. Якщо не знаєш, уповільни ходу, запитай поради у кращих людей. Якщо зустрінеш на шляху будь-які перешкоди, йди вперед, враховуючи труднощі і тримаючись того, що відповідає справедливості. Досягнення результату завжди краще, ніж ухилення. Той, хто у всьому керується розумом, діяльний без метушливості, сповнений душевних веселощів, не втрачає врівноваженості.

13. Прокинувшись від сну, запитай себе: «Чи стосується тебе, якщо хтось інший робить щось справедливе і прекрасне? — Ні, не стосується». «Чи не забув ти, які є ті люди, котрі надто вагомо висловлюють іншим похвалу або осуд, коли лежать на ложі за столом? Що вони роблять, чого уникають, до чого прагнуть, що вони викрадають, що забирають не за допомогою рук і ніг, а найбільш цінною своєю частиною, яка при бажанні могла б дати життя вірності, скромності, істині, закону, благому генію?».

14. Людина, що володіє знанням, розумінням свого місця в світі, звертається до природи, що вона все дарує і все забирає, так: «Дай, що забажаєш, і візьми, що вимагаєш». Він говорить це без відваги,

але з благоговінням до веління природи.

15. Трохи ще залишилося. Живи немов на горі. Адже абсолютно байдуже, чи жити тут або в іншому місці, якщо людина всюди в світі, як в Граді. Нехай люди побачать і пізнають в тобі справжню людину, що живе згідно природі. Якщо вони будуть нетерплячими, нехай вбивають. Адже це краще, ніж жити як вони.

16. Допоки ж просторікувати про те, якою повинна бути хороша людина? Час стати нею.

17. Постійно думай про вічність загалом, і про сутність загалом, і про те, що кожна окрема річ в порівнянні з сутністю — мале зерно, в порівнянні з часом — один оберт колеса.

18. Зупиняючись думкою на кожному окремому предметі, уявляй їх собі такими, що вже розклалися, зазнали зміни і ніби зогнили або розсіяні, або ж приречені на загибель.

19. Поміркуй, якими є ці люди, коли їдять, сплять, злягаються, випорожнюються і т. д., а потім які вони, коли вдають з себе важливих панів, гонорують або гніваються і вивергають докори з висоти своєї величі. Скільком вони напередодні служили, і за яку ціну, і на що вони незабаром перетворяться?

20. Кожному доречно те, що стало його долею внаслідок природи Цілого, і саме тоді, коли сталося.

21. «Любить дощ земля; любить його і

священний ефір» Світ любить створювати те, що має виникнути. Тому я кажу світові: «Я люблю те ж, що і ти». І хіба не в тому ж сенсі кажуть: «Такій-то речі притамане те-то»?

22. Або ти продовжуєш жити тут — і до цього життя ти вже звик, або ти віддаляєшся в інше місце, згідно своїм бажанням, або ж вмираєш, і твоє служіння скінчилося. Цим вичерпано все. Тому будь спокійний.

23. Для тебе завжди має бути ясно, що цей клаптик землі нічим не відрізняється від інших, і що ті, котрі живуть на ньому, відчувають те саме, що ті, котрі живуть на вершині гори, або на морському березі, або ще десь. І ти погодишся зі словами Платона про пастуха, який усамітнений в стінах гірської хатини і доїть овець.

24. Що для мене моє панівне начало, яким я його тепер творю? До чого застосовую? Чи не позбавлене воно розуму? Чи не відчужене і відкинуте від спілкування (з природою)? Чи не змішано воно і злито з тілом, наслідуючи його рухам?

25. Той, хто переховується від влади — втікач. Панує закон, а втікач той, хто його порушує. А який є той, хто, сповнившись журби, гніву і страху, не бажає всього, що відбувалося, відбувається і буде відбуватися внаслідок світопорядку, встановленого провидінням, тобто закону, який визначає кожному

те, що йому належить? Тому і той втікач, хто боїться, журиться або гнівається.

26. Той, хто запліднив утробу матері, іде собі; в подальшому береться за справу інша причина і довершує визрівання немовляти. Який був початок і який кінець! Дитина ковтає їжу, а за подальше береться інша причина, і створює відчуття, прагнення і взагалі життя, силу і всі інші властивості людини. А скільки їх і які вони! Опановуй же все, що відбувається в такій таємничості і споглядай діючу тут силу так само, як і силу, що змушує тіла падати вниз або підніматися вгору не тілесними очима, проте, з не меншою ясністю.

27. Постійно розмірковуй про те, що все, що відбувається, нічим не відрізняється від того, що відбувалося раніше і того, що станеться в майбутньому. Нехай постануть перед Твоїм поглядом цілі періоди життя і подібні один з одним положення, які відомі тобі або з власного досвіду або з історії більш раннього часу: весь двір Адріана, весь двір Філіппа, Олександра, Креза. Бо всюди тут одне і те ж, тільки інші дійові особи.

28. Кожен, хто журиться і висловлює незадоволення з приводу чогось, повинен нагадувати тобі порося, яке б'ється і верещить під час заклання. Але недалеко від нього пішов і той, хто на своєму ложі на самоті тужиться щодо того,

що над нами тяжіє доля. Натомість подумай про те, що тільки розумній істоті дана можливість добровільно слідувати подіям, просте ж слідування необхідне для всіх.

29. Перебираючи подумки всі предмети своєї діяльності, питай себе щодо кожного окремо — чи не тому смерть страшна, що я цього позбудуся?

30. Якщо тебе обурює чиясь омана, не зволікай, озирнися на себе. Уяви, в якому подібному гріху ти сам винен, шануючи, наприклад, благо, гроші, насолоду, суєтну славу або щось на кшталт цього. Угледівши це в собі, ти незабаром забудеш про гнів, особливо, якщо збагнеш, що та людина змушена бути такою. Що їй залишається робити? Якщо можеш, то звільни її від цього примусу.

31. Подумавши про Сатирона, уяви собі Євтиха або Гімена, згадавши Єфрата — уяви Євтихія або Сільвана. Якщо нагадаєш собі про Алкіфрона, не забудь Тропеофра, а подумавши про Ксенофонта — Критона або Севера. Думаючи про себе, згадуй кого-небудь з Цезарів, і так роби у всьому.

Потім постав собі питання: «Де вони всі?» Ніде, чи невідомо де. І тобі стане очевидно, що все людське — дим, ніщо. Особливо, якщо уявиш собі, що те, що одного разу змінилося, вже ніколи не виникне знову в безмежності часу. Чого ж ти

домагаєшся? Чому тобі недостатньо відбутися гідно свій короткий вік? Якого матеріалу і яких умов діяльності ти уникаєш? Бо що таке все це, як не вправа для розуму, що споглядає все життя правдивим поглядом, який відповідає природі речей? Не відступай же доти, доки не засвоїш усе це, як засвоює собі все здоровий шлунок, як сильний вогонь звертає на полум'я і світло все, що кинуто до нього.

32. Нехай ніхто, хто стверджує про тебе, що ти людина нещира і нехороша — не говорить правди, нехай помиляється кожен, хто думає про тебе щось подібне. Все це залежить тільки від тебе. Хто, справді, заважає тобі бути хорошою і щирою людиною? Тільки виріши раз і назавжди не жити, якщо не зможеш бути таким. Бо, якщо ти не такий, то розум не утримує тебе (в житті).

33. Що за такого матеріалу було б правильніше за все зробити або сказати? Що б це не було, це може бути зроблено або сказано. І не посилайся на перешкоди.

Ти припиниш свої стогони тільки тоді, коли відчуєш, що в даній ситуації робити те, що властиво строю людської природи, настільки ж приємно, як приємне вільне життя для любителів насолод. Бо кожна можливість діяти відповідно до своєї особливої природи повинна вшановуватися радістю. Але ця можливість є всюди. Ні

циліндричній колоні, ні вогню, ні воді, ні всьому іншому, що відноситься до мертвої і нерозумної природі, не дана можливість завжди перебувати у властивому їм русі: безліч перешкод заважає цьому. Дух же і розум можуть, перемагаючи всі перепони, зберегти напрямок, який від природи властивий їм і якого вони бажають. І, пам'ятаючи про ту легкість, з якою рухається, все перемагаючи, розум — як вогонь рухається вгору, камінь вниз, циліндр котиться схилом — ти вже не прагни ні до чого іншого. Решта ж перепон або відносяться до тіла, яке той самий труп, або ж (без переконання про них і схильності самого розуму) не в силах ні придушити тебе, ні заподіяти будь-яке зло: інакше той, на чиєму шляху вони зустрілися, негайно ж став би поганим. Варто тільки, щоб з якимось іншим створінням сталося якесь зло, як завдяки цьому саме те, чого зазнаєш, стає гіршим — тут же, якщо хочеш знати, людина робиться і кращою, і більш гідною похвали, якщо тільки вона належним чином використовує обставини. Взагалі пам'ятай, що то не шкодить громадянину, що не шкодить Граду, і ніщо не шкодить Граду, що не шкодить закону. Але всі ці так звані негаразди не шкодять закону, а не шкодячи йому, не шкодять ні Граду, ні громадянину.

34. Людині, яка усвідомила істинні основоположення, навіть найкоротший і

загальновідомий вираз може нагадати про стан, вільний від печалі і страху:

Вітер на землю зриває листя...

Так покоління людей...

І породження твоє — таке ж листя. І ті люди, які голосно і з такою впевненістю прославляють тебе, або ж, навпаки, проклинають, або потай засуджують і паплюжать, — листя, так само, як і ті, які успадкують пам'ять про тебе. Бо все це виникає «ледь лише весна повернеться», потім вітер зносить це на землю, а потім ліс породжує замість колишнього нове листя. Але короткочасність притамана всьому. Ти ж всього уникаєш і до всього прагнеш, ніби воно повинно тривати вічність. Ще трохи — і ти закриєш очі, а згодом й того, хто поховає тебе, буде незабаром оплакувати хтось інший.

35. Здорове око має бачити все доступне зору і не говорити: «Маю пристрасть до зеленого кольору», бо це вже ознака хвороби ока. Так само і здорові слух і нюх повинні бути готові сприйняти будь-який звук або запах, а здоровий шлунок повинен однаково ставитися до будь-якої їжі, як млин до всього, що він призначений змолоти. Тому і душевно здорова людина повинна бути готова до різних подій. Той же, хто каже «мої діти повинні

залишитися в живих, всі люди повинні хвалити мене, що б я не робив», подібний оку, яке має пристрасть до зеленого кольору, або зубам, які віддають перевагу м'якій їжі.

36. Ніхто не буває настільки щасливий, щоб його смерть не викликала в когось почуття злої радості. Нехай він був чудовою і мудрою людиною — однак знайдеться кінець-кінцем хтось, хто подумки скаже: «Нарешті ми можемо зітхнути вільно, позбувшись цього наставника. Правда, він нікому з нас не був за тягар, але все ж ми відчували, що він потай засуджує нас». Ось що скажуть про чудову людину. Що ж стосується нас, то скільки в нас інших властивостей, які спонукають багатьох бажати позбавлення від нас? Подумавши про це у смертну годину, ти з більшою легкістю розлучишся з життям, сказавши собі: «Я розлучаюся з тим життям, в якому навіть найближчі мені люди, для яких я поклав стільки праці, про яких так гаряче молився і дбав, навіть вони бажають мого усунення, сподіваючись на те, що це, можливо, принесе їм якийсь полегшення. Який же сенс хай кому бажати більш тривалого перебування в житті?» Все це, однак, не повинно спонукати тебе ставитися до оточуючих при розлученні менш доброзичливо: залишаючись вірним своєму характеру, стався до них дружньо, прихильно, лагідно. З іншого боку, не розлучайся з ними і таким чином, ніби тебе

відривають від них, але нехай це твоє розставання буде подібне безболісному відділенню душі від тіла за хорошої смерті. Адже і з ними змурувала і зв'язала тебе природа. Тепер вона розлучає нас. І я розлучаюся з ними, як з рідними, але не опираюся і не чинив опору — бо і ця розлука одна з дій природи.

37. Привчай себе, за можливістю, під час кожної дії іншої людини задаватися питанням про мету, якої вона думає досягти цією дією. Почни з самого себе і досліджуй перш за все самого себе.

38. Пам'ятай про те, що все, що керує тобою, таїться всередині тебе самого. Тут — дар слова, тут — життя, тут, якщо хочеш знати, вся людина. Ніколи не ототожнюй з цим тілесну оболонку і певні органи. Вони подібні до теслярської сокири, лише даної нам природою. І якби ці частини були позбавлені рушійної і стримуючої їх причин, від них було б не більше користі, ніж від веретена для ткача, від пера для писця, від батога для візниці.

Одинадцята книга

1. Властивості розумної душі: вона споглядає саме себе, аналізує себе, робить себе такою, якою бажає, сама користується породженням нею плодом (в той час як плодами рослин і породженнями тварин користуються інші). Вона досягає властивої

їй мети, коли б не була покладена межа життя. Під час танцю, сценічної вистави і тому подібному кожна перешкода позбавляє закінченості всю діяльність. Не так тут: в якій би частині і в якому б місці не була перервана діяльність розумної душі, вона виконує своє призначення повністю і без браку, так що може сказати: «я отримала все своє». Розумна душа облітає, далі, весь світ і навколишню порожнечу, досліджує його форму, проникає у безмежну вічність, досягає періодичне відродження Цілого і розуміє, і усвідомлює, що наші нащадки не побачать нічого нового, як і наші предки не бачили нічого понад те, що бачимо ми, але що людина, яка досягла сорока років, якщо вона володіє хоч якимсь розумом, внаслідок загальної однаковості певним чином вже бачила все минуле і все, чому належить бути. Розумній душі властиві і любов до ближніх, і істина, і скромність; вона нічого не ставить вище за себе, що таке ж властиве і закону. Таким чином, немає жодної різниці між правим розумом і розумом справедливості.

2. Ти будеш ставитися з презирством до веселої пісні, до танців, до всіх видів боротьби, якщо розділиш всю мелодію на окремі звуки і щодо кожного поставиш собі питання: «Чи не перед цим я не можу встояти?» Адже ти посоромишся відповісти ствердно. Роби відповідно до цього з танцями, щодо окремих рухів і положень, так само,

як і щодо боротьби у всіх її видах. Пам'ятай, що у всьому, за винятком чесноти і її дій, слід переходити до розгляду частин і з їх аналізу черпати презирство до цілого. Застосуй те ж саме і до всього життя.

3. Душі, готовій до всього, не важко буде, якщо знадобиться, розлучитися з тілом, все одно — чи чекає її згасання, розсіювання або нове життя. Але ця готовність повинна міститися у власному судженні, виявляючи себе не зі сліпим завзяттям, як у християн, а з розважливістю, серйозністю і відсутністю хизування: тільки тоді вона переконлива і для інших.

4. Я зробив що-небудь для загального блага? Отже, я зробив користь самому собі. Ніколи не розлучайся з цією думкою і не відмовляйся від неї ні в якому становищі.

5. У чому твоє мистецтво? У тому, щоб бути хорошим. Але хіба досягнеш ти в ньому досконалості в інший спосіб, ніж за допомогою пізнання як природи Цілого, так і особливого ладу людини?

6. Спочатку трагедії повинні були нагадувати глядачам про те, що певні події за своєю природою відбуваються певним чином, і те, що розважає їх на сцені, не повинно бути обтяжливим для них і на більшій сцені — в житті. Бо глядачі на власні очі переконуються, що певні події повинні відбуватися

саме таким чином, і що доводиться миритися з ними навіть тим, які вигукують: «О, Кіферон!». Автори цих трагедій говорять часом щось слушне. За кращий приклад можна навести таке:

Хоча б мене з двома дітьми забули ви,
Царі небес, — все ж розум є і правда є в
тому.

І далі:

Яка є в тому користь: гніватись на речі?

І -

Не можна минути дня призначеного, коли
життя є ужинок,
Як стиглий колос.

І інше на кшталт того. Після трагедії з'явилася давня комедія, повчально відверта, і самою різкістю своєю корисна для викриття марнославства. Для цієї мети і Діоген дещо запозичив з неї. Подумай же тепер, в чому сутність середньої комедії, що з'явилася потім, і для чого, нарешті, була започаткована нова, що мало-помалу трансформувалася на мімічне мистецтво. Ніхто не стане заперечувати, що і тут можна знайти дещо

корисне. Але яку мету переслідує весь цей напрямок поетичної і драматичної творчості?

7. Наскільки ж очевидно, що немає умов життя, більш сприятливих для філософствування, ніж ті, в яких ти тепер знаходишся!

8. Гілка, відчухрана від іншої гілки, не може не виявитися відокремленою і від усього стовбура. Так само і людина, що відчужилася від однієї людини, відчужує себе від усього суспільства. Але гілка не сама себе відсікає, людина ж сама віддаляється від свого ближнього, зненавидівши його і створюючи відчуження, і не усвідомлює, що так відокремлює себе і від усієї громадянської спільноти. Щоправда, Зевс — фундатор громадськості — дарував нам здатність знову зійтися з тими, хто нам близький, і знову посісти своє місце в якості членів цілого. Щоправда, якщо це відокремлення повторюється, тоді те, що відокремилося, стає все більш нездатним до об'єднання і відновлення в колишньому стані. І взагалі між гілкою, яка від початку свого зростання жила одним нерозривним життям з усією рослиною, і тією, яка була відсічена, а потім прищеплена знову, — є істотна різниця, що б не говорили садівники: остання зростається, але зберігаючи відмінність.

9. Люди, що перешкоджають тобі йти шляхом, згідним з правдивим розумом, не зможуть

відвернути тебе від правильних вчинків; також вони не повинні позбавляти тебе доброзичливості до них самих. Стеж за собою однаково як в тому, так і в іншому відношенні: не тільки за обгрунтованістю суджень і дій, але і за лагідністю у ставленні до тих, які намагаються перешкодити тобі або розсердити якимось інакше. Адже гнів до них не менше викриває безсилля, ніж відмова від дії або вчинка під впливом страху. І те, й інше — зрада своєму призначенню: у одного ця зрада виявляється у страсі, в іншого — у відчуженості від того, хто за природою споріднений йому і друг.

10. Жодна природна сутність не поступається мистецтву, бо мистецтво тільки наслідує тій чи іншій природі. Якщо так, то природа, найбільш досконала і всеосяжна, не може бути перевершена навіть найвитонченішим мистецтвом. Але мистецтво творить менш досконале заради більш досконалого; отже, так само чинить і загальна природа. Тут бере початок і справедливість, яка породжує й інші чесноти. Бо справедливість не буде дотримана, якщо ми будемо прагнути до речей неважливих або легко піддаватися обні, або ж будемо судити необачно і легковажно.

11. Предмети, що їх ти переслідуєш і уникаєш, втрачаючи світ душевний, не чіпають до тебе, але ти деяким чином сам чіпляєш їх. Нехай змовкне твоє судження про них — і вони лежать нерухомо; а

тебе ніхто не побачить таким, який переслідує, який біжить.

12. Душа зберігає властиву їй кулясту форму, коли не прагне чогосьзовнішнього і не згортається всередину, не подовжується і не спадає вниз, але випромінює світло, в якому вона бачить істину: як всіх речей, так тих які таяться в ній самій.

13. Мене хтось буде зневажати? Це його справа. Моя ж справа — не виявитися гідним презирства внаслідок якогось вчинку або слова. Він буде ненавидіти мене? Знову ж, його справа. Я все ж буду зберігати доброзичливість і прихильність до всього і завжди буду готовий навіть такому вказати на омани, без знущання, але з щирого бажання добра, як це робив Фокіон, якщо тільки він не лицемірив. Таким має бути внутрішній настрій, і боги повинні бачити в тобі людину, котра ні на що не нарікає і не злостивиться. Бо що могло б бути злом для тебе, якщо ти робиш властиве твоїй природі і сприймаєш те, що прихильно для природи Цілого, як одухотворений тільки одним бажанням?

14. Ті, хто зневажає один одного — ті ж один одному догоджають, а ті, хто бажає перевершити один одного — плазують, щоб так чи інакше здійснилося корисне і тим, і тим.

15. Якої ницості і лицемірства треба дійти, щоб сказати: «я маю намір бути щирим у відносинах з тобою». Що робиш ти, людино? Не

слід попереджати про таке — це з'ясується само собою: зміст твоїх слів має бути відображено на твоєму чолі. Ти такий — і негайно ж твій погляд викаже це, як коханий негайно ж читає все в очах закоханої людини. Взагалі людина щира і хороша повинна бути подібна спітнілому, щоб поряд з нею мимоволі це відчувалося. Щирість же, якою хизуються, небезпечніша, ніж кинджал. Немає нічого огиднішого вовчої дружби. Уникай її найбільше. Людину хорошу, доброзичливу і щиру — упізнаєш за очима; цих властивостей не приховаєш.

16. Душа має здатність влаштувати життя найбільш досконалим чином, якщо тільки людина буде байдуже ставитися до речей байдужих. Байдуже ж буде ставитися той, хто кожному з цих речей розглядає у всіх складових, а не в цілісному вигляді, і пам'ятає, що жодна з них не нав'язує нам переконання про себе і не чіпає нас, але що вони нерухомі, а судження про них ми складаємо самі, ніби записуючи у самих собі, хоча можемо і не записувати, можемо і стерти негайно запис, якщо він занотований без нашого відома; хто пам'ятає також і про те, що такого роду увага буде потрібна лише на недовгий час, і що життя наближається до кінця. Але що важкого у всьому цьому? Якщо це згідно з природою — знаходить в ньому радість і не переймайся ним, якщо ж незгідно природі, шукай

того, що згідно з твоєю природою, і поспішай до нього, хоча б воно і не обіцяло слави. Бо кожному має бути дозволено шукати своє благо.

17. Ти повинен знати, де бере початок кожна річ, з чого вона складається, на що змінюється, якою вона буде по зміні, і чому вона не зазнає водночас ніякого зла.

18. Слід віддати собі звіт:

По-перше, в тому, яке твоє ставлення до людей, і в тому, що люди народжені один для одного, ти ж, понад те, поставлений над людьми, як баран над стадом овець або бик над стадом корів. Обґрунтуй це глибше, почавши з положення: «Якщо не атоми, то вседержителька-природа». Але якщо так, то менш досконалі істоти існують заради більш досконалих, а більш досконалі — одне для одного.

По-друге, в тому, якими є люди за столом, на ложі і т. д., особливо ж яку владу мають над ними їх основоположення і з якою зарозумілістю вони роблять свою справу.

По-третє — в тому, що якщо в даному випадку люди чинять правильно, то не слід сердитися на них, якщо ж неправильно, то, очевидно, проти волі або через невідання. Адже, будь-яка душа проти волі позбавляється як істини, так і ставлення до іншої людини, відповідного її гідності. Адже людям дуже не подобається

вважатися несправедливими, невдячними, жадібними отже, такими, що вони помиляються щодо ближніх.

По-четверте — в тому, що ти і сам багато в чому помиляєшся і подібний до них; якщо ж і не упав в оману, то не чужий до схильностей, які породжують оману. Це також справедливо, якщо від подібних помилок утримали тебе боягузтво, честолюбство або якесь інше негідне спонування.

По-п'яте — в тому, що ти навіть не можеш бути впевненим, що помиляються вони. Адже чужа душа — темна ніч. І взагалі багато чому варто навчитися, перш ніж упевнено оцінювати чужі вчинки.

По-шосте — в тому, що віддаватися надмірному жалю або обуренню — означає забути про швидкоплинність людського життя і про смерть невдовзі.

По-сьоме — в тому, що не вчинки людей обтяжують нас (їх справжнє джерело в керівному початку цих людей), а наші переконання. Усунь переконання, побажай звільнитися від судження про ці вчинки, як про щось жахливе — і гніву як не було. Але як усунути їх? Розмірковуючи про те, що для тебе немає нічого ганебного в цих вчинках. Бо якщо ти будеш вважати злом не тільки ганебне, то не уникнеш багатьох помилок або станеш розбійником, або ще кимось на кшталт.

По-восьме — в тому, наскільки наслідки гніву і засмучення з приводу чогось більш обтяжливі, ніж власне те, що викликає гнів і засмучення.

По — дев'яте — в тому, що доброзичливість, якщо вона щира, а не штучна, є щось нездоланне. Що, справді, зробить тобі розгнuzданий насильник, якщо ти залишишся незмінно доброзичливим до нього і, за нагоди, будеш лагідно напоумляти його, а саме тоді, коли він збирається зробити тобі зло, ти, зберігаючи спокій, звернешся до нього: «Не потрібно, Сину Мій: Ми народжені для іншого. Я не зазнаю шкоди, але ти зазнаєш». Далі, слід переконливо і в загальному вигляді довести йому, що це дійсно так, і що ні бджоли, ні тварини, народжені для стадного життя, не діють таким чином. Але це потрібно зробити без глузування і знуцання, а велелюбно, без прихованої образи, не набуваючи викладацького тону і не задля здивування присутніх: або віч-на-віч, або, якщо присутні сторонні...

Пам'ятай про ці дев'ять правил, ніби отримавши їх у дар від муз. І поки ще живий, стань, нарешті, людиною! Слід рівною мірою уникати як гніву, так і лестоців у відносинах з людьми: і те, й інше протилежне громадянськості і завдає шкоди. Під час нападу гніву ніколи не забувай, що люті не свідчить про мужність, а, навпаки, лагідність і м'якість більш людські і більш гідні чоловіка, і

сила, і витримка, і сміливість на боці такої людини, а не на боці того, хто висловлює прикрість і ремствує. Чим ближче до витримки, тим ближче і до сили. Як засмученість, так і гнів виказують безсилля. І засмучені, і розгнівані — поранені і вибули з ладу. Якщо хочеш, то прийми і десятий дар від самого Мусагета. Вимога, щоб погані люди не помилялися — безглузда, бо означає прагнення до неможливого. Погоджуватися з тим, щоб вони були такими щодо тебе — безглуздо і гідне тирана.

19. Слід найбільше берегтися чотирьох збочень панівного початку і припиняти їх, ледве їх помітиш, звертаючись до себе в кожному випадку так: «Це уявлення не є необхідним, це — руйнує підвалини суспільства, ці слова були б не щиросерді, а говорити не від чистого серця повинно бути гидко твоєму розуму». Четверте ж умовляння — це те, коли ти звертаєшся до себе з таким докором: «Цей твій стан означає поразку і полишення більш Божественної твоєї частини, що не встояла проти менш цінної і смертної частини, проти тіла і його грубих насолод».

20. Життєва сила в тобі і все вогневиде, що змішується, хоча і прагнуть за своєю природою вгору, однак, підкоряючись порядку Цілого, утримуються в своєму складі. Все ж, що володіє властивостями землі і вологе, хоча і прагне вниз, проте не падає, а набуває невластивого йому за

природою стану. Таким чином, і елементи підкоряються Цілому, залишаючись, навіть всупереч собі, там, де їм визначено, доти, доки звідти ж не буде дано знаку до розкладання. Чи не жахливо після цього, що тільки твоя розумна частина не кориться і бідкається щодо місця, яке обіймає, хоча їй і не пропонується нічого, що суперечить їй, а тільки згідне з її природою; вона ж ні з чим не бажає рахуватися і прагне до протилежного. Бо всіляке ухилення в бік несправедливості, надмірностей, гніву, засмучення, страху є не що інше, як зрада природі. Чи не панівний початок полишає тебе і тоді, коли висловлюєш невдоволення з приводу чогось, що відбувається. Бо воно не менше призначене до благочестя і боговизнання, ніж до справедливості. Адже і ці чесноти входять в поняття громадськості; більш того, вони навіть перевершують справедливість.

21. Хто не має єдиної і незмінної мети життя, той не може залишатися єдиним і незмінним протягом усього життя. Але сказаного ще недостатньо, якщо не додати, якою має бути ця мета. Адже так само, як переконання однаково не щодо будь-яких благ, визнаних більшістю, але лише щодо деяких, що мають загальне значення, так і мета повинна бути встановлена ГРОМАДСЬКА і громадянська. Хто погодить з цією метою всі свої

особисті прагнення, той у всьому буде чинити однаково і, таким чином, залишиться вірним собі.

22. Подумай про мишу польову і домашню, про її переляк і біганину.

23 Сократ називав думки більшості людей Ламіями — жахом для дітей.

24. Лакедемоняни під час вистав влаштовували чужинцям місця в тіні, самі ж сідали де трапиться.

25 Сократ на питання Пердікки, чому він не їде до нього, відповів: «Щоб не загинути найганебнішим чином», тобто скориставшись ласкою, не мати змоги відплатити тим самим.

26 У писаннях ефесців рекомендується постійно згадувати про кого-небудь з древніх, які відрізнялися чеснотою.

27 Піфагорійці радили кидати вранці погляд на небо, щоб згадати про те, що воно завжди виконує свою справу, залишаючись вірним своєму шляху і способу дій, і згадати про порядок, чистоту і оголення. Бо світила не знають одягу.

28 Подумай про Сократа, який напнув на себе овечу шкуру, коли Ксантіппа пішла з дому, захопивши його одяг, і про його відповіді друзям, які не знали куди подітися від сорому, коли побачили його одягненим таким чином.

29. Ти не станеш вчити письма і читання, перш ніж не навчишся сам. Тим більше — повчати

як жити.

30 Рабом народжений ти: честі немає тобі в промовах.

31. У мені засміялося серце.

32. Безсоромно паплюжити марнослів'ям чесноти.

33 Безглуздо шукати смокви взимку. Але божевільний і той, хто сумує про дитину, якої вже немає.

34. «Пестячи свою дитину, — говорив Епіктет, — слід сказати самому собі: можливо, завтра вона помре». «Але ж це — ніби наврочити біду». «Нічого подібного, — відповідав він, — це позначення однієї з дій природи. Інакше і слова: колосся пожинаються також були б навроченням».

35. Виноград зелений, зрілий, вичавлений — все це перехід не до того, чого взагалі немає, а до того, чого тепер немає.

36. Вислів Епіктета: «Не існує насильства, яке могло б позбавити нас свободи вибору».

37. «Потрібно, — говорить він, — встановити правила, що визначають, коли слід давати свою згоду. Що стосується прагнень, то необхідно стежити за тим, щоб вони не були безумовні, були спрямовані на загальне благо і змірялися б з гідністю. Від спокус же слід взагалі утримуватися, але не відвертатися ні від чого, що нам не підвладно».

38. «Суперечка точиться, — говорить Епідет, — не щодо дрібниці, а щодо того, чи бути божевільним, чи ні».

39. «Якому вибору ви віддаєте перевагу, — запитав Сократ, — мати душі розумних істот або нерозумних?» — «Розумних». — «Але зіпсованих або незіпсованих?» — «Незіпсованих». — «Чому ж ви не прагнете до них? — «Ми маємо їх». — «Чому ж ви тоді заперечуєте і сперечаєтесь?».

Дванадцята книга

1. Все те, до чого ти бажаєш дійти манівцями, ти можеш мати вже тепер, якщо тільки будеш доброзичливо ставитися до самого себе. А саме, якщо ти залишиш минуле, майбутнє надаєш долі, сам же будеш перейматися виключно сьогоднішнім, узгоджуючи його з благочестям і справедливістю. З благочестям для того, щоб любити свою долю, бо природа пристосувала її до тебе і тебе до неї. Зі справедливістю, — щоб вільно і без ухильнянь говорити істину і чинити завжди відповідно до закону, і рахуючись з гідністю, і щоб не були для тебе перешкодою ні чийсь вади, ні переконання, ні пересуди, ні відчуття тіла, яке містить тебе: нехай міркує про них тіло, якевідчуває їх. Отже, якщо ти вже, коли наблизився до кінця, залишиш все, будеш шанувати лише свій панівне начало і божественне в

тобі, будеш боятися не того, що колись життя припиниться, а того, що ніколи не почнеться життя, згідне з природою, то станеш людиною, яка гідна того світу, який тебе породив, перестанеш бути прибульцем у своїй вітчизні, не будеш дивуватися з того, що відбувається щоденно, як з чогось несподіванного, і перебувати в залежності то від того, то від іншого.

2. Бог бачить панівне начало кожного з нас оголеним, без матеріальної оболонки, кори, наростів. Бо Бог стикається лише з тим, що виникло і відійшло від нього в панівне начало, і до того ж лише своїм розумом. Якби ти привчив себе чинити так само, то позбавив би себе від багатьох турбот. Хіба не багатий дозвіллям той, хто не звертає уваги на плоть, а тим більше не дивиться на сукню, житло, славу і їм подібні покрови і прикраси?

3. Ти складаєшся з трьох частин: тіла, життєвої сили і розуму. З них перші дві твої остільки, оскільки тобі доводиться піклуватися про них, і тільки третя дійсно належить тобі. Якщо ти відсторонити від себе, тобто від свого розуму, все те, що роблять і говорять інші, або що робив і говорив ти сам, все, що турбує тебе, як має бути, що не залежить від твого вибору, ставлячись до оболонки тіла або природженої йому життєвої сили, все, що поза тобою захоплює колом оточуючий вихор, і, таким чином, твій розум, вилучений з

довкілля, з яким поєднала його доля, буде чистий і вільний влаштувати життя на власний розсуд, творячи справедливе, сприймаючи події і кажучи істину; якщо, кажу я, ти віддалиш від панівного початку те, що додалося до нього від тиску пристрастей і відноситься до минулого або майбутнього, будеш схожим на Емпідоклів...

... Куля, всюди рівна собі, самотністю радісно пишатимешся, будеш думати тільки про те життя, яким ти живеш, тобто про сьогодні, — то зможеш залишок свого життя відбути безтурботно, благородно і в дружньому спілкуванні зі своїм генієм.

4. Я часто дивувався тому, що кожен, хто любить себе більше за інших, в той же час своїй думці про себе надає менше значення, ніж думці інших. Отже, якби явлений бог або сповнений мудрості вчитель повелів комусь не думати і не міркувати про себе нічого такого, про що він не оголосив би саме тут привселюдно, то ніхто не витримав би й дня. Таким чином, ми більше соромимося своїх ближніх — що вони подумують про нас! — ніж самих себе.

5. Як це так сталося, що боги, які влаштували все так прекрасно і з такою любов'ю до людей, не взяли до уваги тільки ту невідповідність, що люди, цілком гідні, такі, ніби вони уклали союз з божественним началом і завдяки своїм

благочестивим діянням і святості життя міцно здружилися з ним, після своєї смерті не відроджуються до нового життя, а згасають назавжди? Якщо навіть це і так, то однак будь впевнений, що якби повинен був існувати інший порядок, то вони б його й заснували. Адже якби він був справедливий, то був би і можливий, і якби він був згоден з природою, то природа і створила б його. З того ж, що він не має місця (якщо тільки його дійсно немає), ти можеш з упевненістю зробити висновок, що він і не повинен був здійснитися. Адже ти і сам помічаєш, що, ставлячи такі питання, ти звертаєшся до них таким чином, ніби вони не були найкращими і надзвичайно справедливими. Але в такому випадку вони не могли, без суперечності розуму і справедливості, поставитися з недбалістю до якогось недогляду в світоустрої.

6. Привчай себе і до того, що тобі здається нездійсненним. Адже ліва рука, зрештою, слабша, ніж права, поводи тримає сильніше, бо цього вона навчена.

7. Подумай про те, в якому стані будуть твої тіло і душа, коли тебе наздожене смерть, про швидкоплинність життя, про зяючу безодню вічності за тобою і перед тобою, про безсилля всього матеріального.

8. Розглядай причинні основи речей в

оголенні від всіляких наростів, і у вчинках вбачай їх цілі. Подумай про те, що таке страждання, що — насолода, що — смерть, що — слава, про те, що кожен є сам причиною своїх турбот, що одна людина не може перешкодити іншій, що все засноване на переконанні.

9. Користуючись основоположеннями, ти повинен уподібнюватися кулачному бійцеві, а не гладіатору. Адже варто тільки останньому позбутися меча, яким він б'ється, і кінець йому, тоді як у першого руки завжди при собі, і йому потрібно лише стиснути їх в кулак.

10. Слід розібратися у властивостях самих речей, розрізняючи в них матерію, причинний початок і мету.

11. Наскільки велика влада людини: вона може не робити нічого, крім того, що має заслужити схвалення від бога, і вітати все, що бог призначить їй. Адже це все згідно з природою.

12. Не слід докоряти ні богам, бо вони ні в чому не помиляються ні добровільно, ні проти волі, ні людям, бо вони помиляються проти волі. Отже, нікому не потрібно докоряти.

13. Наскільки смішний і неосвічений той, хто дивується чомусь з того, що відбувається в житті!

14. Або фатальна необхідність і непорушний порядок, або милостивий промисел, або ж безладне, нікому не підвладне сум'яття. Якщо непорушна

необхідність, то чого ж ти опираєшся? Якщо промисел, доступний благанням, то зроби себе гідним божественної допомоги. Якщо ж ніким не кероване сум'яття, то будь задоволений вже тим, що серед цього вихору ти сам володієш в собі деяким керівним початком розуму. І якщо навіть вихор захопить тебе — нехай він захоплює тіло, життєву силу та інше, бо розуму він не захопить.

15. Світло лампади яскраве і не втрачає свого блиску, доки не буде погашене. А хіба істина, справедливість і розсудливість в тобі повинні згаснути до твоєї смерті?

16. Якщо хтось викликає в тобі уявлення про помилку, якої він припустився, то скажи собі: «Звідки я знаю, що це помилка? Або, якщо це і є помилка, то чи не покарав він сам себе, уподібнившись тому, хто вирвав собі очі?»

Хто не бажає, щоб погані люди помилялися, подібний до того, хто не бажає, щоб плоди смоковниці отримували сік з дерева, щоб малі діти плакали, кінь іржав, щоб відбувалося взагалі все необхідне. Що робити людині такого складу? Якщо у тебе вистачить сміливості, то спробуй зцілити її.

17. Якщо це не личить, не роби цього, якщо брехня, не говори. Твоє прагнення повинно завжди бути спрямоване на те, щоб розпізнати, яким є саме собою те, що збуджує уявлення в тобі, і досліджувати його, розрізняючи в ньому початок

причинний і початок матеріальний, мету і час, межами якого воно обмежене.

18. Зрозумій же, нарешті, що в собі самому ти маєш щось більш досконале і божественне, ніж те, що викликає страх, або взагалі, що тягне до себе. Що тепер заповнює мою душу? Чи не страх, або підозра, або жадання, або щось інше на кшталт цього?

19. По-перше, не слід чинити даремно і без мети. По-друге, слід узгоджуватися тільки з однією метою, загальним благом, і ні з чим іншим.

20. Ще трохи часу, і ти зникнеш, так само як і все те, що ти бачиш, і всі ті, хто живе зараз. Бо все підлягає зміні, перетворенню і зникненню — щоб внаслідок цього виникло інше.

21. Все засноване на переконанні; воно ж залежить від тебе. Усунь, коли забажаєш, упередження і, як моряк, що обігнув скелі, знайдеш спокій, безжурність і тиху гавань.

22. Будь-яка окрема діяльність, що припинилася певного часу, не терпить зла від власне припинення, та й той, хто був зайнятий нею, не терпить зла від її припинення. Так само і сукупність діяльностей, іменована життям, якщо припиниться у визначений час, не зазнає зла від самого припинення, та й той, хто вчасно покладе край цій послідовності, не відчуває зла. Час і термін зазначає природа, іноді природа кожного окремо, як

в старості; у всіх же випадках без винятку природа Цілого, зміна частин якої підтримує весь світ у вічній юності і розквіті. Все корисне Цілому завжди прекрасно і вчасно. Отже, припинення життя ні для кого не є злом, не будучи ганебним, якщо воно не залежить від нашого вибору і не суперечить вимогам суспільства, але воно є благо, якщо воно своєчасно для Цілого, корисно йому і в своєму русі з ним узгоджується. Тому і сподвижник божий Той, кого бог рухає своїми шляхами, а його власне розуміння — до Божих цілей.

23. Завжди слід мати під рукою наступні три положення. Щодо своїх дій пам'ятай, що ти не повинен чинити ні даремно, ні інакше, ніж вчинила б сама справедливість, щодо того, що відбувається поза тебе, — що воно зобов'язане своїм існуванням або нагоді, або промислу. Але не слід ні скаржитися на випадок, ні нарікати на промисел. По-друге, спостерігай за зростанням кожної істоти від зародка до одухотворення, і від одухотворення — до розставання з душею, і віддай собі звіт, з чого воно складається і на що розкладається. По-третє, знай, що якби ти, раптово піднявшись вгору над землею, кинув би погляд на людські справи і на багатозмінний хід їх, то сповнився б презирства до них, маючи в той же час можливість споглядати стільки істот, що мешкають навколо, в повітрі і ефірі, і що, скільки б разів ти не піднімався таким

чином, ти завжди побачиш одне і те саме, однакове і короткочасне. І цим-то ми пишаємося!

24. Відкинь упередження, і ти врятований. Адже хто може перешкодити тобі його відкинути?

25. Якщо ти обурюєшся з приводу чогось, то ти забув про те, що все відбувається згідно з природою Цілого, про те, що омана іншого не стосується тебе, про те також, що все відбувалося завжди таким чином, буде відбуватися і нині відбувається всюди, і про те, в якій спорідненості існує окрема людина з усім родом людським, не кривно і загальним походженням, але за розумом. Ти забув також про те, що дух кожного є бог, і від нього виходить, про те, що ніщо не належить нікому невід'ємно, але і його дитина, і його тіло, і сама душа його дісталися йому з того ж джерела, про те, що все засноване на переконанні, і що кожен живе виключно справжнім і лише його може втратити.

26. Постійно згадуй про тих, котрі віддавалися надмірному обуренню з якогось приводу або перевершили всіх славою, вдачею, ворожнечею, або були увінчані якимись дарами долі. Потім постав собі питання: «Де все це тепер?» Дим, прах і міф, або навіть не міф. Подумай також і про все те, чому прикладами можуть служити Фабій Катулін в своєму маєтку, Люцій Луп у своїх садах, Стертиній в Баях, Тіберій на Капрі, Великий Руф, і взагалі про

пристрасть до чогось, пов'язаного з зарозумілістю, про нікчемність всіх предметів устремлінь і про те, наскільки гідніше філософа виявляти щодо наданого йому матеріалу справедливість, розсудливість і невибагливий послух богам. Пишатися ж відсутністю марнославства є найнестерпніший вид марнославства взагалі.

27. Хто запитує: «Невже ти бачив богів або звідкись дізнався про їхнє існування, що так ревно шануєш їх?», відповідай: «По-перше, боги доступні і зору. Далі, душі своєї я теж ніколи не бачив і, однак, шаную її. Так само і щодо богів: відчуваючи невпинно прояви їх сили, я дізнався з цього про їх існування і схилився перед ними».

28. Спасіння життя в тому, щоб щодо кожної речі досліджувати, яка вона сама собою в Цілому, що в ній від початку матеріального, що від причинного, всією душею віддаватися здійсненню справедливого і говорити істину. Що ж залишається потім, як не насолоджуватися життям, пов'язуючи одну добру справу з іншими так, щоб не залишалось навіть найкоротшого проміжку?

29. Сонячне світло єдине, хоча і подрібнюється стінами, горами і незліченною безліччю інших предметів. Єдина загальна сутність, хоча вона і роздрібнена між незліченною безліччю окремих і своєрідних тіл. Єдина душа, хоча і вона роздроблена між безліччю істот і особливих

утворень. Єдина розумна душа, хоча і здається розділеною. Інші ж співприналежні частини, як то: життєві сили і матеріальні начала — бездушні і чужі одна одній; проте, і їх стримують в єдності розумне начало. Розуму ж властиво особливе тяжіння до того, що йому притаманне, він зближується з ним, і це прагнення до спілкування не може бути відокремлене від нього.

30. Чого ти прагнеш? Довгого життя? Інакше кажучи, ти бажаєш отримати відчуття, мріяти, розвиватися і йти назад, користуватися мовою, міркувати? Але що з усього цього здається тобі гідним бажання? Якщо ж все зневажливо, то перейди до останнього: покори розуму і богу. Але з шануванням їх несумісний жаль з приводу того, що смерть позбавить нас колись всього зазначеного вище.

31. Яка частка безкінечного і безмежного часу приділена кожному з нас? Ще трохи — і вона зникне у вічності. А яка частка всієї сутності? Яка — світової душі? На якому клаптику землі ми плазуємо? Поміркувавши над усім цим, не вважай важливим нічого, крім одного: діяти так, як наказує твоя природа, і миритися з усім, що створить загальна природа.

32. Як користується собою панівне начало?

Адже в цьому — все. Решта ж — залежить воно від твого вибору або не залежить — тлін і дим.

33. Ніщо так не схиляє до презирства до смерті, як думка про те, що і ті, які насолоду вважали благом, а страждання злом, також зневажали смерть.

34. Людині, для якої добром є тільки те, що своєчасно, для якої все одно, зробить вона більше дій, згідних з правим розумом, або менше, і якій байдуже споглядати світ довший або короткий час — такій людині і смерть не страшна.

35. «Людино, ти був громадянином цього великого Граду. Чи не все тобі одно: п'ять років або три роки? Адже покора законам однакова для всіх. Що ж жахливого в тому, якщо з Граду відсилає тебе не тиран і не суддя несправедний, а та сама природа, яка тебе в ньому поселила? Так претор відпускає зі сцени залученого ним актора». ««Але ж я ж провів не п'ять дій, а тільки три». — «Цілком правильно. Але в житті три дії-це вся п'єса. Бо кінець сповіщається тим, хто був колись винуватцем виникнення життя, а тепер є винуватцем його припинення. Ти ж ні до чого, як до того, так і до іншого. Піди ж з життя, зберігаючи доброзичливість, як доброзичливий і той, хто відпускає тебе».

Переклад українською Lukas.

Епікет

В чому наше благо?

Вибрані думки римського філософа

*Переклад українською
Олени Голоти.*

Афоризми

Життя сповнене випадковостями, схоже на річку, що розлилася від дощів — бурхливу, повну баговиння, непроходиму, скажену, галасливу і стрімку.

Серце, віддане законам моралі — невичерпне джерело з чистою, прозорою, смачною, здоровою, для всього придатною, прекрасною, корисною, вільною від усього шкідливого, водою.

Якщо бажаєш бути добрим, перш за все вважай себе злим.

Краще докласти зусиль для того, щоб рідше доводилося зізнаватися в своїх помилках і частіше бути розумним, ніж зізнаватися в своїх помилках лише зрідка та частіше помилятися.

Приборкай свої пристрасті, або вони приборкають тебе. Не так соромся людської думки про себе, як бійся істини.

Якщо хочеш, щоб про тебе говорили добре, не говори лихого про інших.

Коли ти привчиш себе відгукуватися добре про сторонніх, намагайся поводитися бездоганно, тоді й їх думка про тебе буде прихильною.

Свобода — благо, неволя — лихо. Але вибір з-поміж них залежить від нас.

Там, де немає місця для свободи волі, не існує жодне з названих понять. Але дух панує над плоттю і над усім, що належить тілу, і не має свободи волі. Вольову людину не зможуть називати рабом.

Доля — похмура в'язниця для тіла і лихо для душі. Хто вільний тілом та невільник душею, той раб, і так само, хто ув'язнений тілесно, але вільний душею — той вільний.

Від тілесних пут природа звільняє смертю, як від бідності — багатством, але від пут духовних — одними чеснотами: знанням, навчанням і працею.

Якщо хочеш жити спокійно і весело, намагайся знайомитись тільки з добрими людьми. Добрими ж будуть вони для тебе тоді, коли ти займатимешся перевихованням тих, хто серед них стане охоче слухати тебе, і розійдешся з тими, хто тебе цурається, — разом з тими, хто відійде від тебе, відійдуть і пороки, і рабство — як з тими, хто залишиться, залишаться моральні чесноти і свобода.

Сором тому, хто робить солодкі напої з дару

бджіл — меду, та водночас своїм розпусним життям робить гірким дар божий — розум.

Немає нікого, хто, кохаючись у грошах, задоволенні і славі, любив би і людей: їх любить лише той, хто любить добродішність.

Хіба хотів би ти пливати на великому, красивому, прикрашеному позолотою кораблі — і потонути на ньому? Тому ж не бажай жити у великому, розкішному будинку, де будеш пригнічений горем.

Якщо нас запросили на обід, ми їмо те, чим нас частують, а якщо хто — небудь попросить у господаря подати йому рибу або тістечко — його назвуть невігласом. В житті тим часом ми вимагаємо від богів того, чого вони не можуть нам дати, вимагаємо при тому, отримавши від них дуже багато.

Безглуздо, коли люди пишаються тим, що від них не залежить. Перший каже: «Я кращий за тебе. У мене багато землі, а ти вмираєш з голоду». «Я колишній консул», — каже інший. «Я прокуратор», — чуєш від третього. «У мене кучеряве волосся», — хизується четвертий. Кінь тим часом не скаже коневі: «Я кращий за тебе, бо у мене багато корму, вдосталь вівса; моя вуздечка карбована золотом, і попона у мене барвиста», а лише: «Я найкращий, бо найшвидший».

Загалом, будь — яка тварина краща або гірша

іншої виключно своїми чеснотами або недоліками. Невже лише люди не цінують моральних якостей? Невже ми повинні звертати увагу лише на волосся, вбрання та походження?..

Хворі незадоволені лікарем, коли він нічого не виписує їм, і думають, що він вважає їхнє становище безнадійним. Чому ж ми не поводитимось так з філософом — не вважаємо, що він зневірився в нашому вишколі, якщо не дає нам ніяких порад?

Хто дужий тілом, може стерпіти і спеку, і холод. Так і той, хто здоровий душею, здатен витримати і гнів, і горе, і радість, й інші почуття.

Запитай себе чого ти хочеш: багатства чи щастя? Якщо багатства — знай, що воно не є благо та непідвладне тобі; якщо щастя — будь певен, що це благо й воно підпорядковане тобі. Перше доля позичає нам лише тимчасово, натомість наше щастя лише в наших руках.

Якщо ти побачиш підступну отруйну змію або скорпіона в ящику з прикрасами із слонової кості або золота, ти все ж не полюбиш їх і не захочеш володіти ними, хоча вони і поміщені у дорогий сховок, навпаки, будеш дивитися на них з острахом і огидою, як на отруйних тварин.

Так, коли ти зустрінеш людей багатих, щедро обдарованих долею, але розпусних, не зачудовуйся їх блискучою зовнішністю, а зневажай за їхні пороки.

Багатство не можна назвати добром, розкіш є відверте зло, так само, як ощадливість — хороша риса. Ощадливість веде до помірності і надбання істинних благ, багатство — до розкоші і нестриманості. Тому важко багатієві бути поміркованим, як людині скромній — розбагатіти.

Якщо твоя мати завагітніла чи народила тебе на кораблі, ти б не намагався через це стати його керманічем. Так і на землі тобі не варто жадати багатства. У першому випадку ти не маєш нічого спільного з кораблем, в останньому — з багатством. Спільним для тебе в обох випадках є розум. Якщо ж розум дала тобі природа і ти відчуваєш спорідненість з ним — вважай його своїм і піклуйся про нього.

Якби ти народився в Персії, то не хотів би жити в Греції, навпаки, ти бажав би жити щасливо у своїй вітчизні. Навіщо ж, народившись в бідності, ти намагаєшся розбагатіти і не хочеш жити щасливо, залишаючись тим, ким був раніше?..

Краще спати, навіть зігнувшись, на малому ліжку і бути здоровим, ніж лежати на великому і бути хворим. Тож краще бідувати і бути веселим, ніж жити в розкоші, проте безробісно.

Не бідність спричиняє наші сумні думки, а наші бажання, і не багатство розвіює наше почуття страху, а розум. Коли ж ти маєш розум, ти не станеш бажати для себе багатства чи нарікати на

свою бідність.

Кінь не вихваляється, не пишається своєю стайнею, збруєю або попоною, птах — їжею або гніздом; обидва пишаються швидкістю ніг або крил. То ж і тобі варто пишатися не своїм столом, не вбранням, словом, зовнішніми благами, а своїм добрим серцем і благодійністю.

Між поняттями «щасливе життя» і «життя розкішне» чимала різниця. Перше засноване на стриманості, самовдосконаленні, порядку, пристойності і простоті, останнє — на надмірності, розкоші і відсутності будь — якого порядку та пристойності, внаслідок чого перше заслуговує на справедливу похвалу, тоді як друге — на осуд. Отже, якщо ти хочеш жити щасливо, не шукай похвал за розкішне життя.

Знай міру в будь — якій їжі та напоях, і задовольняй лише первинний потяг до їжі. Він виявляється в тому задоволенні, з яким ти їси. Тоді ти не їстимеш насилу, зможеш обійтися без вишуканих страв і пити із задоволенням будь — який напій.

Якщо влаштовуєш званий обід, він не мусить бути розкішними і при цьому нудними, а може бути веселим і простим, щоб, з одного боку, від догоджання тілу не страждала душа, а з іншого — щоб, потураючи чуттєвим насолодам, не залишати без уваги тіло, і тим зрештою не нашкодити йому:

наслідком розкішного життя стають хвороби.

Піклуйся не про поживу тілесну, але про поживу духовну. Перша виходить назовні у випорожненнях — про неї одразу ж забувають, тоді як остання ніколи не псується, навіть після розлуки душі з тілом.

Під час обіду пам'ятай, що ти пригощаєш двох гостей: тіло і душу. Те, що ти даєш тілу, ти незабаром втратиш, але що даси душі — залишиться з тобою назавжди.

Частуючи гостей вишуканими стравами, не показуй в цей час свого гніву: розкішна трапеза, увійшовши в шлунок, незабаром виходить звідти, тоді як гнів, запавши в душу, залишається в ній надовго. Намагайся тому під впливом гніву не образити своїх гостей попри свою пишну учту, тому краще зустрічати їх скромно, але задовольнити своїм лагідним поведженням.

Під час бенкету зверни увагу, щоб прислужників було менше за гостей — нерозумно, якщо небагатьох гостей обслуговує чимало слуг.

Було б добре, якби ти взяв участь у виконанні своїх наказів, або ж обідав разом з тими рабами, на яких покладена та чи інша справа. Якщо тобі важко виконати це через брак часу, не забувай, принаймні, того, що сам ти пустий — за тебе працюють інші, ти їси — вони голодні, ти п'єш — вони спрагли, ти говориш — вони повинні мовчати, ти веселий —

вони сумні ... Тоді й ти сам, коли роздратуєшся, не вважатимеш себе ображеним, і не скривдиш того, хто розсердить тебе.

Сваритися і сперечатися загалом неввічливо, але особливо непристойно — в розмовах під час чаркування. Адже п'яному однаково не переконати тверезого, як тверезому не вмовити п'яного, а там, де переконувати марно, не варто витратити усе своє красномовство.

У коників — стрибунців є голос, а у равликів його немає. Другі люблять вогкість, перші — тепло; других змушує вилізти з шкаралупи роса, перші прокидаються від пекучих променів сонця, і разом з його сходом заводять свої пісні. Тож якщо і ти хочеш бути людиною, яка говорить приємно і доречно, то не показуй свою душу під час учти, коли її вже окропила винна «роса», бо ж забрудниш її. Коли ж під час тихої розмови її зігріє своїм промінням розум, тоді нехай пролунає її голос, як голос пророка — нехай звучить вона голосом правди.

На того, з ким ти розмовляєш, дивись з трьох точок зору: вважай його або вищим за тебе у розумовому розвитку, або нижчим, або рівним тобі. Якщо він розумніший за тебе — слухай і слухайся його, якщо дурніший — сам дай йому пораду; якщо він рівний тобі розумом — погодься з ним. Пам'ятаючи це, ти ніколи не матимеш звички

сперечатись.

Краще погодитися з істиною і відмовитися від хибної думки, ніж, коли погодився з хибною, зазнати поразки перед правдою.

Якщо шукаєш істину, не намагайся перемогти за будь — яку ціну; якщо правда в твоїх руках, перемога тобі й так забезпечена.

Правда перемагає самотійно, думка — з допомогою інших.

Краще жити з однією високодуховною людиною та бути спокійним і незалежним, ніж вести жалюгідне життя у численному товаристві.

Чого не бажаєш собі, не бажай і іншим; тобі не подобається бути рабом — не бери інших в рабство. Якщо ти не можеш обійтись без послуг рабів, ти, перш за все, і сам раб — як не уживаються одне з одним чесноти й пороки, так і свобода і рабство.

Як здоровий не захоче, щоб йому прислужували хворі або бачити хворими своїх домочадців, так шляхетна людина не дозволить собі вдатися до послуг рабів або жити під одним дахом з невільниками.¹

---

¹ Чудові рядки, які демонструють, що і в язичницькому суспільстві I ст. від Р. Х почали виникати ідеї, виразником яких є християнство. Жоден грецький філософ більш раннього часу не висловлював в такій різкій формі протест проти

Якщо хочеш бути вільним, добудь собі свободу сам.

Вільним же ти будеш тоді, коли відмовишся від своїх пристрастей. Адже і Арістиду, і Епамінонду, і Лікургу були дані гучні імена — «справедливий» — першому з них, «визволитель» — другому і «бог» — третьому — не за те, що вони були багаті і мали рабів, однак за те, що, самі вони жили бідно, проте, дарували Греції свободу.

Якщо ти хочеш жити в міцно збудованому будинку, бери приклад з спартанця Лікурга. Так само, як він не оточував свого міста стінами, як вважав своїм захистом хороше життя своїх громадян (тому зумів назавжди зберегти свою свободу), так і ти не огороджуй свій будинок великими стінами, не став на них високих веж, і нехай живуть в ньому люди сильні своєю любов'ю, чесністю і братерським союзом — і зло не проникне туди, нехай на нього б напав цілий легіон гріхів.

Не прикрашай свій будинок картинами або живописом — нехай прикрасою йому слугує панування помірності. Перші — чужі для душі і лиш тимчасово радують погляд, друга ж зживається з душею і стане нетлінною, вічною окрасою твого

існування рабства, не аналізував саме його поняття. Навпаки, відомі світила Стародавньої Греції, зокрема Платон і Аристотель, розглядали рабство як цілком необхідне і природне явище.

дому.

Замість стад биків намагайся збирати у себе вдома натовпи друзів.

Вовк схожий з собакою, як підлесник, коханець дружини і утриманець² схожі один на одного. Стережись тому замість собак, які стережуть стадо, помилково впустити до будинку хижих вовків.

Людина, позбавлена смаку, намагається прикрасити свій будинок витворами із гіпсу, які засліплюють очі на подив іншим, а людина з витонченим смаком і водночас обдарована любов'ю до інших, прикрашає свою душу ласкою і товариськістю.

Якщо замість того, щоб дивуватися великому, ти станеш дивуватися малому, ти заслужиш презирство, але, якщо знехтуєш малим — будеш користуватися глибокою повагою.

Немає нічого огиднішого за скупість, любов до задовольень і хвалькуватість, натомість немає нічого шляхетнішого за великодушність, лагідність,

---

² Мова про так званих «паразитів». У Стародавній Греції гості мали право приводити з собою на обід інших гостей, непроханих і названих характерним прізвиськом «тіні», звідки і виник звичай, за яким на обід проходили надокучливі паразити. За хороше частування або розкішний обід вони готові були ставати предметом найжахливіших насмішок і терпіти обурливі приниження з боку господарів або гостей.

милосердя і бажання робити добро.

«Філософів,³ які доводять, що хтивість суперечить людській природі, і, навпаки, доводять, що людській природі притаманне почуття справедливості, поміркованості і благородства, не люблять. Насправді, чому ж тоді душа радіє хоча б незначним задоволенням, насолоджується спокоєм — вживаючи вислів Епікура — і в той же час не відчуває радості від своїх благ, які такі величні?»»
Природа наділила мене соромом, і я часто червонію, коли відчуваю, що говорю щось непристойне. Цей душевний порух не дозволяє мені повірити, що насолода — благо і має бути метою нашого життя».

Римлянки не розлучаються з Платоною «Державою», адже в цьому творі він проповідує спільність дружин, але читаючи ці слова філософа, вони не розуміють їхнього змісту. Він зовсім не стверджує, що чоловік повинен одружитися і жити

---

³ Філософи ці були стоїками, до яких належав сам Епіктет. Вищим благом, за вченням стоїків, було життя «у злагоді з природою», що досягається лише шляхом добродесного життя. Головними філософськими опонентами стоїків були епікурейці, які вважали, що вище благо для людини — це задоволення (однак, яке також досягається тільки добродесними шляхами). Саме від стоїків йде широко розповсюджена думка про епікурейців як шукачів і поціновувачів чуттєвих насолод.

тільки зі своєю дружиною, а згодом дружини мають стати спільними, зовсім ні: він пропонує знищити цей вид шлюбу і ввести нову форму шлюбних обов'язків.⁴ Загалом люди раді знайти виправдання своїм провинам, у той час як філософія вчить не простягати, не подумавши, навіть палець.

Чим рідші задоволення, тим вони приємніші.

Найприємніше може стати найбільш неприємним, варто тільки перейти межу.

Агриппин ⁵ справедливо заслуговує на похвалу за те, що, незважаючи на свої величезні заслуги, ніколи не вихваляв себе, ба більше, навіть червонів, коли його починали хвалити інші. У нього була звичка величати будь — яку прикрість, що трапилася з ним. Наприклад, якщо він захворів лихоманкою, він прославляв її, лаяли його — хвалив лайку, засуджували на заслання — благословляв вигнання. Одного разу, коли він хотів поснідати, йому принесли від імені Нерона наказ вирушати на заслання. «Отже, — сказав він, — доведеться нам снідати нам в Аріції ...»

Діоген зневажливо ставився до будь — якої

---

⁴ Про спільних дружин у вартових Платон пише в п'ятій книзі «Держави».

⁵ Паконій Агриппин був вигнаний Нероном за участь в змові Тразея і Гельвідія. Тацит пише про нього як про людину рідкісної твердості духу.

праці, яка приносить користь не духовному збагаченню, не душі, а тілу.

Як точні ваги не можна ні перевірити такими ж вагами, ні судити про ступінь їх точності за неточним вагам, так і справедливого суддю не зможуть судити справедливі люди, а суду несправедливих він не підлягає.

Пряме не потребує випрямлення; так справедливе не потребує виправлення.

Не суди інших, перш ніж в душі вважатимеш себе гідним посісти місце судді.

Якщо ти хочеш бути неупередженим суддею, розглядай не обвинувача або обвинуваченого, а саму справу.

Ти будеш бездоганим суддею, якщо твоє власне життя незаплямоване.

Краще стерпіти незаслужені образи від звинуваченого через свій справедливий вирок, ніж відчувати справедливі докори сумління через своє упереджене рішення.

Не можна судити про золото за каменем, з допомогою якого визначають золото; те ж доречно сказати і про суддю.

Соромно судді бути засудженим іншими.

Як немає нічого прямишого за пряму, так немає нікого справедливішого за справедливого.

Хто з нас не дивується вчинку спартанця Лікурга! Коли один з молодих громадян виколов

Йому око, народ видав винного, щоб Лікурґ міг покарати його на свій розсуд; але він відмовився від цього. Він зайнявся його вихованням, зробив з нього чесну людину і з'явився з ним до театру. «Ви видали мені його як мого кривдника і лиходія, — сказав він здивованим спартанцям, — а я повертаю його вам чесною і доброю людиною ...»

Піттак, ображений одним чоловіком, міг покарати його, але відпустив зі словами: «Прощення — краще помсти». Перше властиво людям добрим, останнє — лихим.

Головна мета природи — утверджувати та зміцнювати в нас прагнення до прекрасного і корисного.

Тільки цілковитий паскудник і дурень може думати, ніби інші стануть зневажати його, якщо він не намагатиметься всіляко зашкодити своїм заклятим ворогам. Дійсно, ми ставимося з презирством до людини, яка не в змозі завдати шкоди іншим, але незрівнянно справедливіше заслуговує на це той, хто не може принести іншим користі.

Якщо ти хочеш прийти до будь — кого з гнівом і погрозами, не забувай нагадати собі, що ти лагідний і не вчиниш жорстоко: тоді не доведеться ні каятися, ні боятися відповідальності.

Не слід забувати, що важко людині засвоїти якесь моральне правило і застосувати його до свого

життя, якщо про нього йому постійно не торочать чи не нагадують щодня.

Нікій був таким працьовитим, що часто запитував своїх рабів, чи він мився або чи снідав.

Архімеда, в той час як він забувався над табличками для письма, раби силоміць забирали геть, щоб натерти йому тіло маслом, але він продовжував креслити геометричні фігури на своєму змащеному тілі.

Коли власника корабля, Лампіда, запитали, як спромігся він накопичити своє багатство, він відповів: «Велике багатство — легко, а от маленькі гроші — з великими труднощами».

Коли Піттак запитав мовчазного Солона за столом, чому він не говорить: чи тому, що не знаходить теми для розмови, чи через власну дурість, той відповів: «Жоден дурень не може мовчати за столом».

Намагайся завжди подбати заздалегідь про те, щоб загалом тобі нічого не втратити. Мовчати безпечніше, ніж говорити. Особливо не говори дурниць.

Маяки в гавані сяють яскравим вогнем навіть тоді, коли в них підкинуть лише дрібку хмизу, і приносять величезну користь кораблям, які поневіряються морями; так добра людина у важкий для держави час, особисто задовольняючись малим, може принести землякам велику користь.

Якщо ти хочеш керувати кораблем, ти повинен бути цілком обізнаним щодо обов'язків керманіча. Аналогічно, якщо ти бажаєш бути главою держави, тобі необхідно володіти мистецтвом управління — інакше, в першому випадку, корабель піде на дно, а в другому спричиниш країні остаточного занепаду.

Маючи намір прикрасити дарами своє рідне місто — принеси, перш за все, в дар йому самого себе: свою лагідність, любов до справедливості і добре серце, найкоштовніший із дарів.

Якщо збудуєш у своєму рідному місті невисокі будівлі, але піднесеш його громадян — ти будеш його найбільшим благодійником. Нехай краще в низьких будинках живуть піднесені серця, ніж у високих будівлях гніздяться низькі, дріб'язкові душі.

Не прикрашай стін свого будинку Евбейським чи спартанським мармуром^б — прикрась серця земляків та їх правителів плодами грецької просвіти: не каміння та дерево є опорою держави, а розум її громадян.

---

^б Відомі в давнину сорти мармуру. Перший зеленуватого кольору зі смужками, другий — зеленого або чорного кольору. Прикрашати будинки мармуром почали в Римі тільки за Юлія Цезаря, легат якого, Мамурра, першим покрив стіни свого будинку мармуровими плитами.

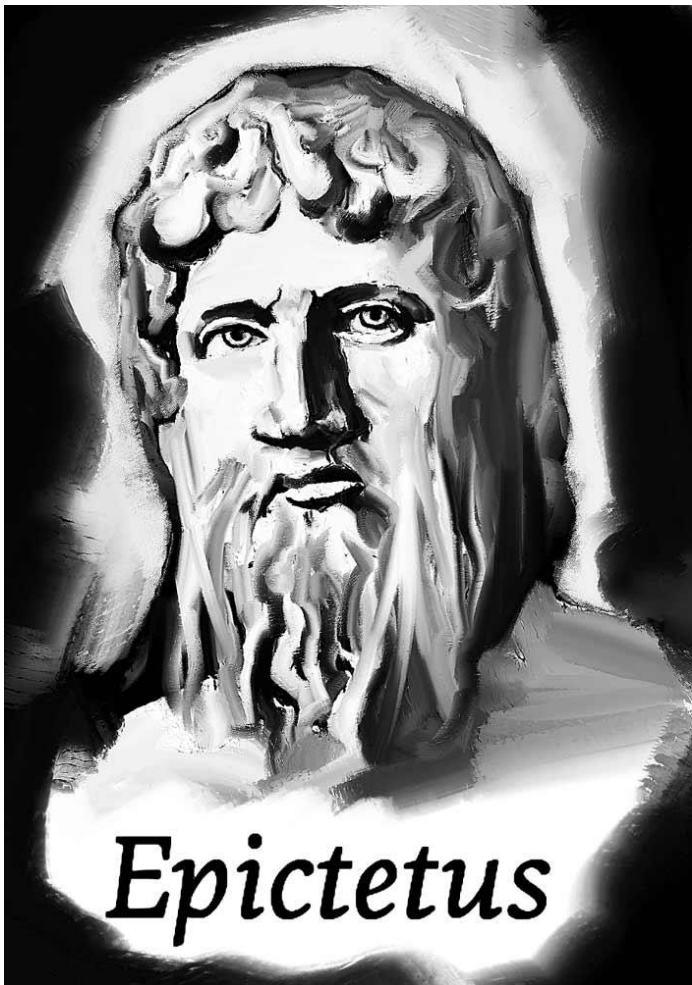
Якщо хочеш ти завести собі левів — тобі слід, звичайно, дбати не про красу їх кліток, але про здоров'я тварин; тож, якщо ти хочеш бути на чолі земляків, піклуйся не стільки про велич їхніх будинків, як про те, щоб всі їх мешканці мали мужню душу.

Як добрий конюх не дає корм лише сумирним коням і водночас не морить голодом неспокійних, а навпаки, годує однаково і тих, і інших (однак, буйних б'є сильніше, щоб вони дорівнялись до хороших), так розумний правитель намагається робити добро не лише хорошим громадянам, не знищуючи поганих, але дбає однаково про благо тих й інших, лише наставляє і суворіше ставиться до тих з них, хто діє всупереч розуму і законам.

Гусак не налякає інших гусей своїм гелготінням, вівця — беканням; так і тобі не слід боятися вигуків гамірного натовпу.

Як повинен ти бути глухим до безглузвих вимог з натовпу щодо твоєї власності, так само тобі слід відповідати відмовою на їх вимоги щодо чогось всупереч твоєї честі.

Те, що треба платити державі — плати завчасно, і від тебе ніколи не вимагатимуть чого не слід.

Epictetus

Щоб сонце зійшло, не потрібні ні молитви, ні заклинання — зовсім ні — воно раптом починає посилати свої промені на радість всім; так не чекай і ти ні оплесків, ні галасу, ні заохочень, щоб робити добро, — твори благі справи добровільно — і будеш любимим, як сонце.

Не на одному якорі стоїть корабель, не на одній лише надії ґрунтується життя.

Не йди туди, де неможливо пройти, не сподівайся на те, на що не можна сподіватися.

Коли у Фалеса запитали: «Що є спільного у всіх?» — він відповідав: «Надія», вона залишається навіть у тих, у кого не залишилось більше нічого.

Лікуй душу, а не тіло: краще смерть, ніж ганебне життя.

Піррон говорив, що між життям і смертю немає різниці. Коли його запитали, чому ж тоді він не вмирає, він відповів: «Саме тому, що життя і смерть — це одне і те ж».

Дивовижна і життєлюбна є наша натура, як каже Ксенофонт.⁷ Немає нічого більш суперечливого, більш огидного, ніж наше тіло, і все ж ми любимо його і задовольняємо; якби нам потрібно було б доглядати за нашими близькими тільки п'ять днів, ми не погодилися б на це. Уявіть, як приємно вставати рано вранці і чистити іншому

---

⁷ Див. про це в IV гл. «Спогадів про Сократа» Ксенофонта.

зуби або, коли він справить свої природні потреби, мити йому сідниці. Можна лише дивуватися, чому ми любимо те, що щодня вимагає стільки догляду, часто пов'язаного з чимось неприємним. Спершу я повинен набити свій «мішок», потім знову його спорожнити. Хіба існує щось більш гидке? — і все ж я повинен коритися богу, і я залишуся відданим йому і буду мити, годувати і одягати своє жалюгідне тіло. Коли я був молодшим, мені доводилося виконувати ще більше розпоряджень, але я виконував їх. Чому ж ви ремствуєте, коли природа забирає назад те тіло, яке вона ж нам дала?..

Ми любимо його, скажете ви. Але хіба цю саму любов, як я сказав вище, надала вам не та сама природа? Тепер вона говорить: «Віддай своє тіло»; воно не повинно більше обтяжувати тебе ...

Молодий, вмираючи, нарікає на богів через те, що вмирає в розквіті років; старий — за те, що знемагає, коли йому вже пора на спочинок. І все ж, коли смерть постане віч — на — віч, його охоплює жага до життя, він посилає за лікарем і просить його використати всі сили, всю майстерність, щоб підняти його на ноги. Дивовижні створіння ці люди — не хочуть ані жити, ані померти!

Життю короткому, але чесному завжди віддавай перевагу над життям довгим, але ганебним.

Коли ми були дітьми, батьки доручили нас вихователю, який пильно стежив, щоб з нами не трапилося лиха. Ми виростили — і бог доручив охороняти нас вродженій у нас совісті. Не будемо ставитися з презирством до цієї сторожі, інакше і бог розгнівається на нас, і наша власна совість буде бачити в нас ворогів.

Багатством треба користуватися, як і деякими речами, не завжди однаково. Краще бажати всім надбати чеснот, а не багатства, яке дурням навіть шкідливе: з багатством збільшуються пороки, і, чим хто дурніший, тим більш гідко він поводить, адже має можливість задовольняти більшість своїх бажань.

Чого не слід робити, того не роби навіть подумки.

Є люди, які щасливо прожили життя у бідності, що дуже зрідка буває з багатими і знатними. Чесна бідність має перевагу у тому, що жодна порядна людина не проміняє свою бідність на нажите нечесним шляхом багатство, якщо один лише син Неокла, Фемістокл — свого часу перший багач у Афінах, але бідний на якості моральні — стояв нижче Арістіда і Сократа. Але і його багатство зникло, і сам він забутий: разом зі смертю аморальної людини вмирає будь — який спогад про неї. У той час як чесному імені не загрожує забуття.

У зяті можна знайти сина; але у кого поганий

зять, той втратив і свою дочку.

Перш ніж взятися за щось або сказати щось, уважно подумай про себе: того, що ти скажеш чи зробиш, вже не повернеш.

Чесній людині всюди жити безпечно.

Ворони викльовують очі труп, очі, ні на що вже не придатні, підлабузники — ображають живих, викльовуючи очі їх душі.

Немає відмінностей між розсердженою мавпою і підлабузником, який погрожує тобі.

Дослухайся до тих, хто хоче дати тобі корисну пораду, однак не до тих, хто не може ані хвилини обійтися без лестощів. Перші бачать ясно, що корисно, другі звертають свою увагу виключно на те, щоб сподобатися тим, хто стоїть вище за положенням, і як тінь слідує за тілом, так вони погоджуються з усім, що скажуть інші.

Раднику слід звертати увагу в основному на те, чи є сором і поняття честі у тих, кому дає він поради: хто втратив сором, того марно виправляти.

Порада краще осуду: перша — м'яка, сповнена дружньої турботи, другий — жорстокий і образливий; перша виправляє винного, другий тільки обсипає його докорами.

Поділися своїм добром з подорожнім і незаможним: якщо ти не допоможеш жебракові, не допоможуть і тобі за потреби.

Коли морського розбійника буря викинула з

корабля на берег, один чоловік одягнув його, привів до себе в будинок і дав йому все, чого він потребував. «В його особі я виявив милосердя не до людини, а до людства», — відповідав він на докори за допомогу лиходієві.

Потрібно дозволяти собі не всі задоволення, а лише ті, в яких немає нічого поганого.

Розумний бореться з пристрастю, дурень стає її рабом.

Пристрасть, немов приманка для всього, що варте імені пороку, приваблює сластолюбну душу і легко зтягує її у прірву.

Намагайся сам вгамовувати свої пристрасті, але не дозволяй собі піддатися їм.

Раб той, хто не вміє володіти собою.

Виноград пускає від себе три пагони: пагін насолоди, пагін пияцтва і пагін нахабства.

Коли п'єш вино, не говори багато, покажи своє виховання, інакше в тобі заговорить твоя жовч.

П'яний той, хто випив більше трьох чарок; якщо ж він і тверезий, він все — таки переступив межу.

Кожного дня думай краще про Бога, ніж про їжу. Частіше думай про Бога, ніж дихай.

Якщо ти завжди будеш пам'ятати, що все, що ти робиш, таємно або явно бачить Бог — твої молитви будуть почуті і ти не згрішиш. Бог буде твоїм помічником.

Приємно дивитися з берега на море: так приємно і врятованому згадати про небезпеки, які він пережив.⁸

Закон має на меті дбати про життя людей, але він досягає мети лише тоді, коли вони самі бажають собі добра: лише на поміркованих людях показує він свою дію.

Хворого рятує лікар, скривдженого бере під свій захист закон.

Найкращі закони — найсправедливіші. Схвально поступатися закону, владі і розуму. Що протизаконне, те є ніщо.

Дуже легко знайти друга в щасті і надзвичайно важко — в горі.⁹

Дурнів виліковує від горя час, розумних — їх розум.

Розумний той, хто не тужить за тим, чого немає, а задоволений дійсним.

Коли Епиктета запитали, як можна помститись своєму ворогові, він відповів: «Намагатися зробити йому якомога більше добра».

---

⁸ Згадуються початкові рядки другої книги філософської поеми Лукреція «Про природу речей»: Солодко, коли на просторах морських розгорнуться вітри, З твердої землі спостерігати за бідною, яка спіткала іншого.

⁹ Те ж говорить Горацій: «Доки ти будеш щасливим, в тебе буде багато друзів, в горі ж ти будеш один».